

К.ТЫНЫСТАНОВ атындагы ЫСЫККӨЛ
МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

**Окумуштуу-педагогдор
С.Давлетов жана Ж.Осмонова**

Биобиблиографиялык маалымат

Каракол, 2010

УДК 80/81
ББК 81.2 Ки
О 74

Бул библиографиялык маалымат кыргыз тил илими кафедрасынын кеңешмесинде жана ЫМУнун окуу-методикалык кеңешинде талкууланып, басууга сунуш кылынган.

Редактору: филол. илим. канд., доцент Койлубаева А.К.

Осмонова Ж.

О.74. Филология илимдеринин кандидаты, доцент С.Давлетов жана филология илимдеринин доктору, профессордун милдетин аткаруучу Осмонова Ж.: Библиографиялык маалымат. /К.Тыныстанов атын. ЫМУ, -Каракол: 2010. – 68 б.

ISBN 978-9967-431-27-0

Бул эмгекте көрүнүктүү тилчи-окумуштуулар С.Давлетов жана Ж.Осмонованын илимий-педагогикалык жана коомдук ишмердүүлүгү жөнүндө кыскача маалымат берилет.

Эмгек жалпы эле окурмандарга арналат.

О 4602000000-07
ISBN 978-9967-431-27-0

УДК 80/81
ББК 81.2 Ки
© Осмонова Ж., 2010.
© К.Тыныстанов атындагы
Ысык-Көл мамлекеттик
университети, 2010.

С.А. Давлетовдун өмүр жолу

ДАВЛЕТОВ САМАК АХМЕДОВИЧ 1930-жылы 18-августта Ысык-Көл областына караштуу Жети-Өгүз районундагы Ак-Дөбө айлында кызматкердин үй-бүлөсүндө туулган.

1937-жылы Ак-Дөбө жети жылдык мектебине кирип, 1944-жылы аны бүтүргөндөн кийин, 1945-46-жылдары Аң-Өстөн айлындагы Аң-Өстөн орто мектебинен (ал кезде Сталин атындагы орто мектептен) окуган. Андан соң Пржевальск (Каракөл) шарындагы эки жылдык мугалимдер институтунун филология факультетине өтүп, аны 1948-жылы артыкчылык диплому менен аяктаган. 1948-1949-окуу жылдары өзү туулуп өскөн Ак-Дөбө айлындагы жети жылдык мектепте кыргыз тили жана адабияты сабактары боюнча мугалим болуп иштеген. Бир жылдан кийин ал Фрунзе шаарындагы М.В.Фрунзе атындагы педагогикалык институттун филология факультетинин III курсуна кирип, 1951-жылы бул факультетти да артыкчылык диплому менен бүтүргөн.

1949-жылы жай айларында Пржевальск шаарындагы М.Горький атындагы окуу жайында (сырттан окуу бөлүмүндө) кыргыз тили жана адабияты боюнча окутуучу болуп иштеген.

Педагогикалык институтту бүтүргөндөн кийин, 1951-52-жылдары Ысык-Көл областынын Жети-Өгүз районундагы Аң-Өстөн орто мектебинде директор жана кыргыз тили, кыргыз адабияты боюнча мугалим болуп иштеген.

1952-1955-жылдары Кыргыз Мамлекеттик университетинин алдында аспирантурада окуган. 1955-жылдын ноябрь айынан тартып, ушул эле университеттин кыргыз тили кафедрасында окутуучу болуп иштей баштаган.

1956-жылы «Азыркы кыргыз тилиндеги тактоочтор» деген темада кандидаттык диссертацияны ийгиликтүү жактаган. Бул мезгилдерге чейин тактоочтордун өзүнчө сөз түркүмү экендиги айрым кыргыз тилчилери тарабынан эске алынса да, көпчүлүк окумуштуулар тарабынан эске алынбай, окуу китептеринде жеке өзүнчө берилбей, синтаксисте – бышыктоочтор, морфологияда сын атоочтор менен чаташтырылып келген эле. Мындай кемчиликтерди жоюу максатында диссертациялык эмгегин мугалимдер жана студенттер үчүн ылайыктап, «Азыркы кыргыз тилиндеги тактоочтор» деген ат менен өзүнчө китепче кылып чыгарган.

1956-жылдан баштап университетте ага окутуучу, 1959-жылдан тартып доцент болуп иштеген. Бул жылдардын ичинде азыркы кыргыз тили, тил илимине киришүү, кыргыз адабий тилинин тарыхы, кыргыз тилинин стилистикасы боюнча лекция окуп, практикалык сабактарды жүргүзгөн. Натыйжада аталган курстарга байланыштуу окуу китептерин, окуу куралдарын, илимий макалаларды жазууга мүмкүнчүлүк түзүлдү. Тактап айтканда, профессор К.К.Сартбаев, профессор Т.К.Акматов, доцент С.И.Иманалиев менен бирдикте республикабыздын жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн «Тил илимине киришүү» деген окуу китебин жазышты. Бул эмгектин «Жазуу», «Лексикология», «Лексикография», «Фразеология» жана «Грамматика» бөлүмдөрүн (синтаксистен башкасын) иштеп чыккан. Буларда тил илиминин ийгиликтерин эске

алууга, мүмкүн болушунча башка тилдердин, айрыкча орус тилинин фактыларына да көңүл бурууга умтулган. Филология илимдеринин доктору С.К.Кудайбергенов менен бирдикте «Азыркы кыргыз тили. Морфология» аттуу окуу китеби жарык көргөн. Бул китептин грамматика, грамматикалык маани жана грамматикалык форма, грамматикалык категория, сөздөрдүн маанилүү бөлүктөрү, сөз жасоо, жөнөкөй жана татаал сөздөр, сөз түркүмдөрү жөнүндө жалпы маалымат, зат атооч, сын атооч, сан атооч, тактооч, кызматчы жана модалдык сөздөр, субъект жөнүндөгү бөлүктөрүн жазган. Доцент Ж.Мукамбаев, педагогика илимдеринин кандидаты С.Турусбеков менен бирдикте педагогикалык окуу жайлары үчүн «Кыргыз тилинин грамматикасы. I бөлүм» аттуу окуу китебин жарыкка чыгарган. Мунун биринчи басылышы 1968-жылы оңдолуп, экинчи басылышы 1982-жылы басылып чыккан. Аталган эмгектин киришүү, морфология жөнүндө жалпы түшүнүк, сөз жана анын составы, сөз түркүмдөрү жөнүндө жалпы түшүнүк, зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атооч, этиш жана тактооч бөлүмдөрүн даярдаган.

Профессор Т.К.Акматов, филология илимдеринин кандидаты Ш.Жапаров, О.В.Захарова менен биргелешип, Республикабыздын жогорку окуу жайларындагы орус группаларынын студенттери үчүн кыргыз тили боюнча «Киргизский язык» аттуу окуу китебин жазуу ишине катышкан. Аталган китептин этиш, тактооч жана сын атоочко тиешелүү бөлүмдөрүн иштеп чыккан. Бул эмгек 1975-жылы жарык көргөн.

Кыргыз ССР Илимдер академиясы тарабынан даярдалган «Кыргыз тилинин грамматикасы» (1964-ж.), «Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. I бөлүм. Фонетика жана морфология» (1980-ж.), «Грамматика киргизского литературного языка. I часть. Фонетика и морфология» (1987-ж.) китептерине да авторлош болгон. Буларда тактооч бөлүмүн жазган.

Орус тилинин кыргыз тилинин өнүгүшүнө тийгизген жагымдуу таасирин, анын дүйнө тааныткыч, билим бергич, эл аралык маанисин чагылдырган «Могучий фактор национально-

языкового развития» (1981-ж.) деген китепте «Развитие стилей в современном киргизском языке» макаласын жазып, анда кыргыз тилинде илимий стиль менен официалдуу-иштиктүү стилдин пайда болушун жана ошондогу орус тилинин ойногон ролун көрсөтүүгө аракеттенген.

Кийинки мезгилде кыргыз тил илиминде сөз маданияты менен стилистикага зор кызыгуулар боло баштады. Бул кокустук көрүнүш эмес. Филология илимдеринин ичинен күндөлүк турмушка эң жакыны, жалпы элдик маданияттын өнүгүшүнө өзүнүн тикеден-тике зор таасирин тийгизе турганы – дал ушул тармактар. Ошондуктан бул проблемалар боюнча да эмгектенген. Анын натыйжасында филология факультеттеринин студенттерине, РИУУнун угуучуларына кыргыз тилинин стилистикасы, сөз маданияты боюнча лекцияларды окуп, төмөнкүдөй айрым макалаларды жарыялаган: «Сөз маданияты жана ага коюлуучу талаптар», «Сөз маданиятын өнүктүрүү – мугалимдердин негизги милдеттеринин бири», «Өнөр алды – кызыл тил» ж.б. Булардын кийинкиси айрым өзгөртүүлөр менен кыргыз радиосунун фондусуна алынып, музакалаштырылып, автордун окуусунда мезгил-мезгили менен кайталанып берилип жүрдү.

Мектептерде, жогорку жана атайын орто билим берүү жайларында бул же тигил предмет боюнча окуу ишин мезгилдин талабына ылайык жүргүзүүдө ошол предметтер боюнча сапаттуу түзүлгөн окуу программалары зор роль ойнойт. Ошондуктан кыргыз тили боюнча сегиз жылдык жана орто мектептер, педагогикалык окуу жайлары, Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультеттери, орус группаларын даярдоо бөлүмдөрү үчүн арналган окуу программаларын түзүүгө катышкан. Кыргыз совет энциклопедиясына бир катар макалаларды жазган.

Акыркы жылдары кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун методикасы кафердасынын профилине жараша методикалык иштерге көңүл бурууга да туура келди. Жогорку окуу жайларында сөз жасалышын окутуу, педагогикалык практика мезгилинде практикант-студенттердин илимий

иштерин уюштуруу боюнча конференцияда докладдарды жасап, айрым макалалары жарыяланган. Кыргыз мамлекеттик университетинин алдындагы мектеп жетекчилеринин квалификациясын жогорулатуу факультетинде сөз жасалышы жана аны мектептерде окутуу, стилистиканы мектептерде окутуу, сөз маданиятынын актуалдуу маселелери боюнча лекцияларды окуган.

Дасыккан педагог жана методист катары кыргыз тилин мектептерде окутуу маселесине да олуттуу көңүл буруп, орто мектептер үчүн кыргыз тилинин өркүндөтүлгөн программасын түзүшкөн. Мына ушул өркүндөтүлгөн программага мурда камтылбай калган бир кыйла жаңы материалдар киргизилген. Ал материалдарды программага киргизип, учурдун талабына ылайык жаш муундарга окутуу өтө зарыл эле. Мындай маселеге да С.Давлетов активдүү киришип, «Байланыштуу речь жана аны мектептерде окутуу» деген темада беш басма табак көлөмүндө методикалык колдонмосун шашылыш бүтүрүп, «Мугалимдер газетасынын» бир нече санына жарыялаган. Бул эмгеги кийин шартка байланыштуу кечигип, китепче болуп 1999-жылы «Мектеп» басмасынан жарык көрдү. Байланыштуу речь ошол мезгилден тарта бешинчи класстан он биринчи класска чейин “байланыштуу кеп” деген аталыш менен окутулуп жүрөт.

Өлкөбүздө кыргыз тили мамлекеттик тил болуп жарыяланып, улуттук тилибиздин мамлекеттик статус алгандыгын ал да жан дилинен тосуп алып, коомдук аракеттин активдүү катышуучусу катары мындай өтө татаал жана жооптуу маселеден четте калбай, өз үлүшүн кошуу максатында өзүнүн алгачкы саамалыгын бүтүрүүгө жетише алды да, аз убакыттын ичинде «Официалдуу-иштиктүү стиль жана аны мектептерде окутуу» деген төрт басма табак көлөмүндөгү методикалык колдонмосун өмүрүнүн акыркы күндөрүндө бүтүрдү. Бул эмгек 1990-жылы «Мектеп» басмасынан чыкты. Тилекке каршы, бул эмгегинин жарыкка чыкканын автор өзү көрүүгө үлгүрө албай калды.

С.А.Давлетов кыргыз тил илиминин лексикография жаатында да өзүнүн аздыр-көптүр салымын кошкон. Маселен, Р.Бекжанова менен бирдикте Х.К.Карасаевдин 1983-жылы жарыкка чыккан “Орфографиялык сөздүгүн” редакциялап, басмага даярдаган. Аталган сөздүктүн 1966-жылкы басылышына карата айтылган сын пикирлерди эске алып, ага, автордун макулдугу менен, керектүү оңдоолорду киргизип, төмөнкүдөй кошумча иштерди аткарышкан: 1) сөздүктү жаңы сөздөр менен толуктоо, 2) туунду формаларды жазуу жолун көрсөтүү, 3) омонимдер менен аларга жакын турган көрүнүштөрдү айырмалап берүү. “Орфографиялык сөздүктүн” баш сөзү да С.А.Давлетов жана Р.Бекжанова тарабынан жазылган.

Самак Ахмедович Давлетов 1989-жылдын 12-июль күнү дүйнөдөн кайткан.

С.Давлетов тилчи-окумуштуу гана эмес, адабият жаатында ыр жазууга да киришип, анын ар кыл темадагы бир катар ырлары «Мугалимдер газетасына». «Ленинчил жаш», «Кыргыз маданияты» гезиттерине, «Жаш ленинчи», «Ала-Тоо» журналдарына жарыяланган. Дагы бир катары кыргыз радиосу аркылуу берилген. Бир кыйла көлөмдүү «Күүлөр тарых – күү турмуш» аттуу поэмасы «Ала-Тоо» журналынын эки санына басылып, ошондой эле комуз күүлөрүнүн коштоосунда радиого жазылып, алтын фондуга алынган.

Кыргыз тил илимине, деги эле жалпы кыргыз маданиятына сиңирген эмгеги эске алынып, бир нече жолу университет жана кыргыз филология факультетинин жетекчилиги Самак Давлетовго алкышын жарыялап, мурдагы Советтер Союзунун жогорку окуу жайлар министрлиги тарабынап «Эмгектеги эң мыкты ийгиликтери үчүн» төш белгиси берилип, «Кыргыз ССРинин эл агартуу отличниги» наамы ыйгарылган.

1985-жылдан баштап өмүрүнүн акырына чейин эмгек ардагери болгон.

2008-жылы “Айкөлдүгү Манас баба өңдөнүп” аттуу академик Ч.Айтматовго жана анын чыгармачылыгына арналган ырлар жана поэмалар жыйнагына С.Давлетовдун “Кыргыз уулу” деген көлөмдүү поэмасы жарыяланды.

*- Дүңүйөдө не керемет, не сулуу?
- Дүңүйөдө ой-керемет, сөз-сулуу.
Ою улуунун, сөзү улуунун акыры
Жылдыз болуп калың элге баркы-*

улуу.

С.А.Давлетов

С.А.Давлетовдун илимий концепциясы

Менин жеке пикирим боюнча, ар бир окумуштууну өз заманынын өзгөчөлүктөрүнө, ошондогу күрдөөлдүү талап-нормаларга жараша баалашыбыз шарт. Ал өз доорунун ыргагын түпкүлүгүндө туя алдыбы? Эмнелерди иштеп, кандай ой санаада, ишенимде жашады? Кайсы иштерди бүтүрдү? Кимдир бирөөнүн көкүрөгүн көкөлөтүп, жан дүйнөсүнө бүлүк салып, өрнөк боло алдыбы? Артында калтырган кандай үлгүсү, табылга, кошумчалары бар? ... Ушул сыяктуу суроолор ар бир окумуштуунун бейнесин иликтөөдө көкүрөктү бийлеп алары бышык. Мына ушул жагдайлардан көз жүгүртүп, кыргыз элинин чыгаан тилчи-окумуштуусу, мыкты педагог-устаты Самак Ахмедович Давлетов агайымдын илимий-чыгармачылыгынын айрым өңүтүнө карата ой-пикиримди филолог-адистер менен бөлүшкүм келет.

Чындыгында эле, Самак агайыбыздын кыргыз тил илиминде жана тилди окутууга байланыштуу методика тармагында үзүрлүү эмгектенип кеткенин баса белгилөөгө болот. Кыргыздын акылман сөзүндө: «Жакшы адам каза болсо да, артында үлгү калат,» - деп айтылат. Самак агайыбыз сөздүн чыныгы маанисинде жакшы, бийик адам болгон. Ал өз кесибине баш оту менен берилген адистин, мекен үчүн, тил үчүн күйүп жанган патриот инсандын үлгүсүн шакирттеринин, биздин, жүрөгүбүздө калтыра алды. Ошондуктан мен Самак агайдан сабак алганыма сыймыктанам.

Тирүүсүндө таназар алып, анчалык бааланбаган, көп кырдуу талантка ээ болгон бул агайыбыз кыргыз тил илиминин жана кыргыз методикасынын өтө урунттуу илимий-теориялык маселелерине кылдат изилдөө иштерин жүргүзүп, бүгүнкү күнү биз үчүн да, келечек муундар үчүн да абдан баалуу чоң илимий мурас, өзүнчө бир лингвистикалык концепцияны түптөп калтырып кетиптир.

Маселен, I кыргыздарда тил илими 1917-жылкы октябрь революциясынан мурда болгонбу? деген талаш-тартыш туудурган маселеге карата Самак агай өзүнүн так позициясын 1970-жылдары эле билдириптир. Анын ою боюнча, «... Эл өзүнүн анык баамчылыгы менен гана бул макалды башкача эмес, дал ушундай өнөр алды-кызыл тил деп эң туура формулировкалай алгандыгы, мындагы мазмун көп жагынан тил илиминин кылымдагы эң башкы ийгиликтери деп эсептелген жоболор менен үн алышып тургандыгы туура билинет». (С.Давлетов. «Эмне үчүн өнөр алды - кызыл тил» деген макаласы. «Ленинчил жаш» 11-июнь 1974-ж.). Демек, бул байкоолордон кыргыздарда тил илими мурда эле болгондугун ачык байкаса болот. Эгер кыргыз тил илими совет мезгилинде эле түзүлгөн болсо, мурда болбосо, байыркы кыргыз сөздөрү менен илимий изилдөөнүн негизинде жаралган азыркы жоболор кантип үндөшөт эле? Табиятынан зирек окумуштуу катары Самак агай кыргыз тил илиминин байыркылыгын кылдат баамдай алган экен. Ал эми биздин көпчүлүгүбүз бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тил илими октябрь революциясынан кийин, революциянын шарапаты менен гана жаралган деген калпыс көз караштын туткунунан чыга албай келе жатабыз. Муну менен биз өзүбүздүн элдин тил таануу багытындагы көп кылымдык салт-жөрөлгөлөрүн, баа жеткис изденүүлөрүн жана табылгаларын тиешелүү деңгээлде баалай албай жатабыз.

Демек, Самак агай сыяктуу тил илиминин өзөктүү, түпкүлүктүү маселелерин кылдат түшүнгөн илимпоздордун жогорудагыдай айткан идеялары бүгүнкү күн үчүн да жана келечек

үчүн да баа жеткис илимий мурас болуп саналат.

II. Бүгүнкү күндө да жана мурда да Кыргызстанда жүргүзүлүп жаткан тил саясатында өлкө башчылары тарабынан тилдердин байланышы, алардын өз ара карым-катышы сыяктуу орчундуу илимий-теориялык маселенин туура эмес багытта чечмеленип, түшүндүрүлүп жатканынын, ошонун негизинде Кыргыз өлкөсүндө кыргыз тили турмуштун бардык чөйрөсүндө, өз деңгээлинде, толук кандуу колдонулбай, кор болуп турганынын негизги себептерин Самак агайыбыз 1970-жылдары эле илимий негизде туура аныктай алыптыр. Тоталитардык заманда тил маселесине чоң муштум принцибинде мамиле жасалып, кыргыз коомчулугуна ошо кездеги компартия жетекчилери тарабынан «экинчи эне тил» деген идея таңууланып жатканда Самак агай мындай деп жазыптыр: «Эгерде.... коллектив эки тилди бирдей билип, экөөнү тең эне тил катары пайдаланса, акыры күчтүү өнүккөнү кеңири колдонула берип, анча өнүкпөгөнү өзүнүн коомдук милдетин улам басаңдатып отурат.» Албетте, илимий корутунду түрүндөгү бул туюнтманын ачуу чындык экендиги бүгүнкү турмушубузда ачык далиденип отурат. Анткени бул туюнтмада тилдердин карым-катышынын негизги мыйзам ченемдери камтылган.

Чындыгында эле, жогоруда так белгилегендей, күчтүү өнүккөн орус тили кеңири колдонулуп, Кыргыз мамлекетинде кыргыз тили коомдук милдетин улам басаңдатып, илим-билимдин, иш жүргүзүүнүн тили боло албай калганы жалганбы? Бул маселе ушундай тартипте мындан ары да улантылып чечиле берсе, кыргыз тилинин келечегине каран түн түшөрүнө эмне үчүн кайдыгер карайбыз?

Бул чындыкты реалдуу кабыл алып, тил саясатындагы ушул сыяктуу парадокстарга, адилетсиздиктерге карата туура чечим кабыл алуунун ордуна буга чейин бийликке келген кыргыз элинин эки президенти тең тил саясатын саясий чайкоочулукка айландыруу менен алек болгону өкүнүчтүү. Азырчы? Тилекке каршы, азыр деле бул маселе оң чечилбеди. Мунун себеби эмнеде? Биздин оюбузча,

мунун негизги себеби мурда да жана азыр да бийликке келгендер орус тилине «официалдуу тил» статусун берүү менен Россия мамлекетине достук мамилебизди билдиребиз деген жасакер, кошоматчыл мамилени тутунушууда. Ушундай кадамдар өз мекенинде күн кор болуп, толук кандуу колдонулбай, ансыз да өрүшү жайылып өнүгө албай жаткан кыргыз тилинин тамырына балта чаап жатканын алар түшүнө албай жатышат. Же тил саясаты тилдик мыйзам ченемдердин негизинде жүргүзүлөрүн түшүнсө да, бийлик башындагылар саясий кызыкчылыктардан баш тарта албай турушат. Болбосо, биз башка мамлекеттер менен улам бир жерибизди берип, мамлекеттик тилибизди садага чаап достук мамилесин түзөбүзбү? Дегеле орус тили кыргыздардын кошоматчылыгына муктажбы? «Официалдуу тил» деген кошоматчыл саясий оюн Акаевдин режиминде ойлонуп табылганын, «официалдуу тил статусу» менен «элдердин достугу» деген түшүнүктү айлакердик менен айкалыштырып, кезегинде Акаев чоң саясий упай топтогонун, азыркылар деле ошол эле жолду улантып жатышканын кантип байкабай калабыз? Эмне үчүн Өзбек Президенти Өзбекстанда орус тилине «официалдуу тил» деген статус бериш керек деген маселени көтөрбөйт? Орус тилине ушундай мамиле кылбадың деп Россия Өзбекстан менен достук мамилесин качан бузду эле? Демек, «официалдуу тил статусу» менен «элдердин достугу» деген түшүнүк таптакыр эки башка түшүнүк экенин, муну чаташтырып, ушунун тегерегинде саясий оюн уюштуруунун түбү кыргыз тилинин келечегин кыйратарын билсек да, билмексен болобузбу? Ошентип, тил маселесиндеги мына ушундай олуттуу маселелерге илимий-теориялык негизде мамиле жасалмайын өлкөдө тил саясаты туура эмес жүргүзүлөрү, мунун түбү социалдык чоң кагылышууларга алып барары Самак агайдын жогорудагы таасын айткан илимий туюнтмасында кеңири туюндурулган. Бул агайдын илимий маселени түпкүрүнөн аңтара көрө билгендигин далилдеп турат.

III. Адамдын ким экендигин анын ой жүгүртүүсүнөн,

умтулуусунан байкалат деген чын экен. Адам ой жүгүртүүсүнө жараша адам болот деген да чын экен. Мага ушул эле жетет деп, бир чекке бөгүп калбай, агай көп нерселерге умтулуп, тынымсыз жан үрөп, аракет кылып, ой-санаасын байытып, тилчи адис, окумуштуу катары ар тараптан жетилиптир.

Самак агай «Улуу байлыгыбызды урматтай билсек» деген макаласында: «Айрым адамдардын билбей калышынан эне тилибиз жапа чекпейт. Бирин-экин тамчысынын жээкке ыргып кетишинен улуу дайра азайып калбайт. Бирок андай тамчылар көбөйө берсе, улуу дайра тартылууга аргасыз болот. Өз тилин билбей калган уул-кыздардын саны арбый берсе, эне тилдин кунары кача баштайт.... Тил-бир нече доордун жемиши. Андан түпкү ата-бабаларыбыздын да дүйнө көз карашына, турмуш тажрыйбасына, салт-санаасына, үмүт менен тилегине.... маданий ийгиликтерине ж.б. далил болуучу бай материалдар табылат.... Мунун өзү сансыз доорлордун улуу сабактарын окутуп келе жаткан жана окута бере турган көзөл «мугалимибиз» тил экендигин айгинелейт.... Биз үчүн, кыргыздар үчүн, бул тилди билбей калуу - өз элибиздин дилин жакшылап билбей калуу, орду толбос оор жоготуу... Тил - биздин баа жеткис мурасыбыз...,» деп бүгүнкү ааламдаштыруу заманында өзгөчө актуалдуу, зарыл маселелердин катарына кирген кыргыздардын өз эне тилин билүү маселесине ошол кезде эле күйүп- жанып мамиле кылыптыр. Бул туюнтмалардан кыргыз тилин билүү кыргыз улуту үчүн канчалык маанилүү экенин жана эне тилин билбей калуу улут үчүн канчалык трагедия экенин агай зирек акылы менен ошондо эле таасын сезгенин байкайбыз. Ошондуктан агай «...тилинтернационалдык же... психологиялык да көрүнүш эмес. Тил - улуттук көрүнүш. Ошондон улам тилди улуттун бир белгиси, ыйык «туусу» дейбиз» деген илимий-теориялык багытта туура позицияны тутунган. Бул аталган маселелер улуттук рухтун, улуттук дил маданиятынын өзөктүү маселелерине киргендиктен, кыргыз эли бул дүйнөдө канча убакыт жашаса, ошончо мезгил бою дайыма актуалдуу болуп саналат. Анткени улуттун өзүн-өзү таанып билүүсү,

кайра жаралуусу, өзүн-өзү түзүүсү, өзүн-өзү өнүктүрүүсү тилдик процесстерден сырткары ишке ашпайт. Бул жагынан алганда, Самак агайдын жогоруда таасын туюндурган тилдик концепциясы теориялык жактан ар тараптан өнүгүүгө учураган бүгүнкү күндөгү кыргыз тил илимине да өрнөк боло алат.

Албетте, мындай идеялар жан дүйнөсү өзгөчө бай, өз ишине баш оту менен берилген, жалпы, улуттук, илимий дөөлөттөрдү жаратууга дарамети жеткен, чыныгы окумуштуунун гана жүрөгүнөн оргуп чыга алат.

Биз жогоруда Самак агайдын лингвистикалык концепциясында туюндурулган улут үчүн өтө маанилүү, бирин-экин гана маселелери тууралуу сөз кылып чектелдик. Агай сүйлөшүү маданияты, стилистика, кыргыз тилин окутуу, аталган багытта окуу китептерин, окуу программаларын түзүү боюнча жаңычыл, оригиналдуу, кайталангыс идеяларга, ык-амалдарга, сунуштамаларга бай, илимий-теориялык жактан абдан баалуу илимий мурас, илимий концепция калтырып кетти. Алардын баары келечек муун тарабынан терең иликтөөгө алынып, илимде татыктуу жогору баасын алат деп ишенем.

**Филология илимдеринин
доктору, профессор
Т.С.Маразыков**

С.А.Давлетов жөнүндөгү эскерүүлөр.

С.Давлетовдун методикалык мурастары

Давлетов Самактын өмүрү жана ишмердүүлүгүнө байланыштуу басып өткөн жолуна көз чаптырсак жаш кезинен эле мыкты окуп, келечек турмушта ала турган кесибине даярдык көргөн алдыңкы жаштардан болуп өскөндүгүн байкоого болот. Ал орто мектепти аяктагандан кийин Каракол шаарындагы мугалимдер институтун артыкчылык диплому менен бүтүрүп, орто мектепте жана педагогикалык окуу жайында мугалим болуп иштейт.

1951-жылы Фрунзе шаарындагы пединституту да артыкчылык диплому менен аяктайт. Ушунун өзү эле анын окууга болгон жоопкерчилигинин жогору экендигин көрсөтүп, келечек ишмердүүлүгүндө көп жетишкендиктер боло тургандыгына үмүттөндүргөн. Ал жогорку окуу жайын бүтүрүп, Жети-Өгүз районунда мектептин директору, кыргыз тили жана адабиятынын мугалими болуп эмгектенет. Бир жылдан кийин кыргыз тилин изилдөөгө өз салымын кошуу максатында университеттин алдындагы аспирантурага кирет да, 1956-жылы «Азыркы кыргыз тилиндеги тактоочтор» деген темада кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү жактайт.

Ошондон тартып өмүрүнүн акырына чейин Кыргыз Мамлекеттик Улуттук университетинде эмгектенип, филолог кадрларды даярдоого бардык күч-аракетин жумшаган. Ушул мезгилдин ичинде сүйгөн кесиби боюнча студенттерге «Азыркы кыргыз тили», «Тил илимине киришүү», «Кыргыз тилинин стилистикасы» деген курстардан лекцияны жана практикалык сабактарды окутту.

Самактын жазган илимий эмгектери: негизинен грамматикалык маани жана форма, грамматикалык категория, сөздөрдүн маанилүү бөлүктөрү (морфемалар), сөз жасоо, жөнөкөй жана татаал сөздөр, зат, сын, сан атооч, тактооч, кызматчы сөздөр, модалдык сөздөр, сөз составы жөнүндөгү маселелерге арналган.

Тил жана адабият институту тарабынан даярдалган «Кыргыз тилинин грамматикасы» китебинде да авторлош болуп, тактоочтор бөлүмүн жазган. Орус тилин изилдөөгө арналган «Могучий фактор национально языкового развития» деген эмгектин «Развитие стилей

в современном кыргызском языке» деген бөлүмүн жазып, илимий стиль менен официалдуу-иштиктүү стилдин пайда болушу жана өнүгүшүнө орус тили кандай роль ойногондугун бардык жагынан терең изилдөөгө алган.

Жогорку окуу жайларынын орус группалары үчүн жазылган «Кыргыз тили» окуу китебинин бир автору болуп, бул окуу китептен 1975-жылдан бери студенттер кеңири пайдаланып келе жатышат. КСЭнин тил илимине байланыштуу бир катар макалалары С.Давлетов тарабынан жазылган. Мурда анын жазган китептерин окусам да анчалык катнаш болбогондуктан, сыртынан билчүмүн. 1970-жылдары кафедранын доценти жана педпрактиканын жетекчиси болуп иштегенден тартып, бири-бирибизди жакшы билип, ынак болуп кеттик.

Самактын бир артыкчылыгы өзүнө жүктөлгөн милдетин чоң жоопкерчилик менен так аткарып, студенттердин педагогикалык практикасына активдүү катышып, күнүмдүк жумуштарын өз убагында аткаруу менен ага тиешелүү маселелерди терең өздөштүрүп, жыйынтыгын жума сайын талкуулап турууну адатка айландырды.

Ар бир жаңы окуу жылынын башталышында “Педпрактикага даярдык көрүү жана аны аткаруунун планы” кафедранын заседаниесинде талкууланып, бөлүнгөн мектептерди алдын-ала кыдырып, класс жетекчилери, кыргыз тили мугалимдери менен аңгемелешип, педпрактиканын жетекчилери жана студенттери тарабынан кандай докладдар жасала тургандыгын тактап, өзгөчө, новатор мугалимдердин тажрыйбаларын үйрөнүүгө байланыштуу кандай докладдарды, аңгемелерди өткөрүү жөнүндө макулдашып, өзгөчө, республикада белгилүү алдыңкы мугалимдердин тажрыйбаларын, педагогикалык табылгаларын терең үйрөнүп аны жайылтуу боюнча ким кандай иштерди аткара тургандыгын макулдашып, студенттердин кесипке ээ болушу үчүн эмнелерди билүү керектигин, мугалимдер менен окуучулардын ортосундагы жакындык мамилени жакшыртуунун айрым жолдорун, сабактын план-конспектилерин түзүү боюнча докладдардын темасын бөлүштүрүп берчү. Анан ошол маселелердин убагында аткарылышын көзөмөлгө алып, кандай аткарылгандыгынын жыйынтыгын чыгарып турчу.

Самак табиятында тынчы жок, дайыма изденген мээнеткеч адам болгондуктан, педпрактиканын жогорку деңгээлде өтүшү үчүн убактысын аябай, төгөрөктү төрт айланып, жаны тынчу эмес.

Педпрактикага тиешелүү адабияттарды, студенттердин педагогикалык практикасына байланыштуу мектептеги методикалык иштерди уюштуруу жөнүндөгү жоболорду, инструкцияларды, педпрактика мезгилинде студенттердин түзгөн пландары, күндөлүктөрү жана алардын сабактарына талдоо жүргүзүүнүн болжолдуу схемасы, окуучуларга жазылган психологиялык-педагогикалык мүнөздөмө, отчету ж.б. документтер практикага чейин эле кафедранын методикалык бурчунда илинип турчу. Мындай иштер С.Давлетовдун педагогикалык практиканы талапка ылайык өткөрүү жөнүндөгү алдын ала студенттерге кам көргөндүгүнүн бир көрүнүшү болгон.

Самактын жазган методикалык эмгектерине мисал кылып жалпы билим берүүчү орто мектептерде, жогорку окуу жайларына, анын даярдоо бөлүмдөрү үчүн түзгөн кыргыз тилинин программаларын, бир катар окуу китептерин, кошумча окуу куралдарын, методикалык көрсөтмөлөрүн жана макалаларын көрсөтүүгө болот. Бул жагынан кыргыз тилин окутуунун методикасынын алгачкы кирпичтерин коюп, аны өнүктүрүүгө чоң салым кошкон Э.Арабаев, Б.Данияров, К.Тыныстанов, А.Шабданов, Х.Карасаев, С.Наматов, М.Жаңыбаев, Т.Актанов, К.Бакеев, К.Нанаев, Д.Майрыков, К.К.Сартбаев, С.Турусбеков сыяктуу кыргыз тилин окутууну өркүндөтүүгө чоң салым кошкон окумуштуу-методисттердин тизмесине кошула тургандыгын белгилеп көрсөтүүгө тийишпиз.

1980-жылдары меткеп реформасынын талаптарына ылайык орто мектептердин V-VII класстары үчүн кыргыз тилинин программасын түзүп, мазмундук-структуралык жактан жаңыртуу менен аны өркүндөтүү зарылдыгы пайда болду. Андай жооптуу милдетти аткаруу бул жолу Самак Давлетовдун энчисине туура келгендиктен, анын изденгичтиги, мээнеткечтиги ушул жерден да белгилүү болду. Мында ар кандай каналдар боюнча кошумча маалыматтар алуу менен программага бир катар олуттуу өзгөртүүлөр, толуктоолор киргизилип, орус тили боюнча түзүлгөн программанын деңгээлине жеткирүү үчүн көп эмгек жумшалгандыгы талашсыз. Ошондой эле окуу китептеринин авторлоруна жана мугалимдерге талап-сунуштар коюлду.

Өзгөчө, ар бир класста “Байланыштуу кепти” окутуу боюнча айрым темалар жаңыдан киргизилип, анын сааттары кайрадан бөлүштүрүлдү. Ушуга байланыштуу окуу китептеринде бул бөлүм жаңыртылып, кошумча окуу куралдарын, көнүгүүлөр жыйнактарын

түзүүнүн зарылдыгы пайда болду. Андай суроо-талаптарды аткаруу үчүн өзү алгачкылардан болуп 1990-жылы “Мектеп” басмаканасынан “Официалдуу иштиктүү стиль жана аны мектептерде окутуу” деген китеби жарык көрдү. Бул эмгек көлөмү жагынан чакан болгону менен мугалимдер үчүн өтө керектүү, күндөлүк сабактарында бардыгынан көп пайдалана турган табылгыс китептерден болуп калды. Анткени кыргыз тилинин бул бөлүмү боюнча мектептерде колго алар окуу куралы жок болгондуктан андай окуу куралынын убагында жарык көрүшүнүн мааниси чоң болду. Ошону үчүн бул китеп колго тийгенге чейин пайдалануу үчүн “Мугалимдер газетасына” бир катар темаларды ичине алган онго жакын макалалар жарыяланды. Анда орус жана тектеш тилдерде ушул бөлүмгө ылайык жетишкендиктер эсепке алынган. Өзгөчө, кептин өзөгүн түзгөн текст, кептин стилдерине талдоо жүргүзүп, аны кантип окутуунун методикалык ыкмаларына кеңири токтолгон. Мындай китептин жарык көрүшү кыргыз тили мугалимдери үчүн күнүмдүк сабакты гана окутуу эмес, ушул багытта илим-изилдөө иштерин жүргүзүүдө, илимий-методикалык темада доклад жасап, мезгилдүү басма сөздөргө андай макалаларды жарыялоого да көп жагынан көмөк көрсөттү.

Алсак, С.Давлетовдун ушул китебине таянып, билим берүү институтунун илимий кызматчысы А.М.Эшиевдин (1995) “Окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүүнүн айрым жолдору” (VI-VII класстар үчүн) деген эмгеги жарык көрүп, кийин педагогикалык илимдин кандидаты болууга жетишти. КМУУнун окутуучусу Ж.А.Чыманов байланыштуу кепти окутуу боюнча кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргоп, 1997-жылы “Байланыштуу кепти окутуунун негиздери” деген монографиялык эмгеги жарык көрдү.

С.Давлетовдун бул китебинен пайдалануунун натыйжасында Ильязова Т. “Байланыштуу речь боюнча сабак-экскурсия” деген докладдын даярдап, аны кантип жогорку деңгээлде окутканын көрсөтө алды. (“Эл агартуу”, 1991, №7). А.Өмүровдун “Байланыштуу кепти тактоочу маселелер” деген макаласында (“Мугалимдер газетасы”, 1991, 21-июнь) программалык материалды окуучулар толук түшүнгөнүнө бир катар мисалдар келтирилген.

Программанын жетишкен жактарын жана кемчиликтерин көрсөткөн макалалар жарыяланып, анын сапатын жакшыртуу максатында өзүлөрүнүн ой-пикирлерин, сунуштарын ортого салышты. Ага карата түзүүчүлөр тарабынан бекитилген

жоопторунда андай сунуштардын бир катары эсепке алынып, программага оңдоолор киргизилгени, кээ бир жерине макул эмес экендигин көрсөтүп, тиешелүү далилдер келтирилди.

Мына ушунун өзү байланыштуу кеп боюнча жазган эмгеги кыргыз тилин окутуу методикасынын өнүгүшүнө көп салым кошкондугунун күбөсү болуп калды.

Кыргыз тилине байланыштуу “Кыргыз тилинин окутулушуна карата”, “Бир илимий эмгек жөнүндө”, “Сөз маданияты жана ага коюлуучу талаптар”, “Педагог жана окумуштуу”, “Сөз маданиятын өнүктүрүү – мугалимдин башкы милдеттеринин бири” деген макалаларын кошсок, С.Давлетов жалаң гана лингвистикалык эмгектери менен белгилүү болбостон, кыргыз тилин окутууга арналган эмгектери да мугалимдер коомчулугунда кеңири пайдаланылып, республикадагы белгилүү окумуштуу-методист экендигин көрсөтүп турат.

Дагы бир артыкчылыгы студенттерге контролдук, курстук жана дипломдук иштерди жаздырууга жетекчилик кылууда жоопкерчиликтерин жогорулатып, пайдаланган адабияттардын толук көрсөтүп, мазмундан кеткен мүчүлүш жактарын көп жолу оңдотуп, сапаттуу кылып жазмайынча чекит койчу эмес. Бул анын кандай иш болсо да жетерине жеткирип иштемейинче ыраазы болбой тургандыгынын күбөсү болуп эсептелет. Айрым учурда тигил же бул кишинин туулган күнүнө карата куттуктоолорду жазууда, кээ бир китептерге, илимий-методикалык эмгектерге, авторефераттарга, берилген отзывдарды, кафедранын пикирин жазса да аны аягына чейин окуу менен кыйлага ойлонуп, майын чыгарып жазмайынча ыраазы болчу эмес. Анын көзү өткөндөн кийин да ошондой кылып жаза албай калсак, Самак болгондо, мунун каймагын калпыш салат эле деп бүгүнкүгө чейин сөз кылып калабыз.

Самак менен бирге иштеп аралашып калганданбы ушул сыяктуу мыктылыгын айта баштасаң улам эле биринин артынан бири чубалып келе берет. Тигил же бул жерден жолугушуп учурашканда да сөзүн жай баштап, жумшак сүйлөгөнү менен оюнун тереңдиги жагынан эмне жөнүндө сүйлөсө да бир проблеманы кошо көтөргөнүн эстеп, өзүбүзчө сөз кылабыз. Көрсө, акылдуулук деген ушу тура.

Ал бул дүйнөдө аз жашаса да, кийинки муундарга үлгү боло, эмгеги көп жашагандардан кем эмес. Эң башкысы, жаштарга билим жана тарбия берүүдө өз кызматын жогору деңгээлде аткаруунун

натыйжасында студенттеринин жүрөгүнөн орун алып, эстен чыкпаган чоң кадыр-баркка ээ болду. Андан тышкары кылымдар бою элге журтка кызмат кыла турган өлбөс-өчпөс илимий-теориялык жана методикалык эмгектерин калтырды.

Сакемдин дагы бир өзгөчөлүгү бош отуруп калса эле ыр жазмай өнөрү бар эле. Эгерде ал илимий-педагогикалык иштерин таштап, жалаң поэзиянын артынан түшкөндө чоң акын болмок. Бир жолу 50 жаштык мааракеме келүүсүн сурап чакыруу катты берсем, ошол эле жерден мага арнаган төмөнкүдөй ырын шилтей баштады.

Мен үчүн элүү жаштын дүбүрттөрү-
Чаалыкпас тулпарлардын жүрүштөрү.
Көккө атып, көбүк бүрккөн толкундардай,
Кеменин эч тайгылбас сүзүштөрү.
Тагдырдын кереметтүү сырга толгон
Өзүнчө миң сөөлөттүү бүгүштөрү.

Келбети элүү жаштын укмуш белем,
Шагында түркүн мөмө жайнап бышкан
Сансыз күү агымында обон салып,
Койнунан кыраан бүркүт учуп чыккан.

Бир отурган жеринде он сап ырды шилтеп салганы мени аябай таң кылтырды. (Албетте, бул сыйлашкандыктын белгиси катары жазылды деп ойлоого болот). Шурудай тизилген мындай ырлар мурун да, кийин да көп кишиге тартууланганын угуп, көрүп жүрдүк.

Бул ырды эске салганым, ушул жолу Караколго барууга (ооруп жүргөндүктөн) шартым жок эле. Бирок Жүзөкан экөөнүн 70 жылдык мааракесине чакырган катты алганда эле анын ушул ыры тык этип оюма түшүп, аркы-беркини ойлонууга аргасыз болдум. Көрсө, Самак көзү тирүүсүндө эле мени карыз кылып койгон тура. Анан Сакемдин ак ниеттүүлүгүн, асыл сапаттарын, эли-журтуна кылган кызматын ойлоп, арбагына куран окутуу үчүн Караколду карай жөнөп калдым.

Бул жерден Сакеме дагы бир нерсени кошумчалоого туура келип отурат. Анткени, жогоруда шакирттери айткандай, Сакем мектептин атын алып жүрүүгө толук татыктуу адам экендигин айтып өттүк. Мен да бул пикирди колдойм жана мындай маселенин коюлушу талапка ылайык деп ойлойм.

Сакемдин методикалык эмгектери жөнүндө азыноолак сөз кылып, аны журналга берип жаткандан кийин кыргыз тилин окутуу методикасынын тарыхы жөнүндө да сөз кылбай коюуга болбойт. Бизге келген эгемендүүлүктүн шарапаты менен XIX кылымдагы эл агаруу иштери жөнүндө көп сөз боло баштады. Алсак, Алымбек датканын медресеси жалаң гана Кыргызстанда эмес, Орто Азия чөлкөмүндө белгилүү болуп, анын айрым бүтүрүүчүлөрү чет мамлекеттерге чейин барып, жогорку окуу жайларынан билимин улантышкан. Ушул медреседе Молдо Нияз баш болгон кыргыздар да мугалимдик кылышкан.

Андай чоң медреселерге Чоң-Кеминге салдырган Шабдан баатырдын медресеси да кирет. Анда үч жүздөн ашуун балдар окуп, аларды Оренбург, Казань, Уфа, Ташкент, Бухарадан чакыртылган билимдүү мугалимдер жаңы усул менен окутушкан. Ошол кезде кой бир сом, жылкы беш сом болсо, медресенин мугалимдери аларга жакшы иштесин үчүн 500 сомдон миң сомго чейин айлык акы төлөгөн. Наманган, Бухардан окуган Шабдандын уулу Исамидин медресенин башчысы болуп, дагы бир катар кыргыздар сабак бергени жөнүндө сөз болот. Мынчалык болбосо да Дүрдүн, Канаат хандын, Молдо кыргыздын ж.б. медреселеринде алыстан келген балдарды интернатка жаткырып, жүздөгөн балдар окушканы белгилүү.

Экинчиден, кыргыздар Россиянын курамына киргенден кийин орус-тузем мектептери ачылып, андан билим алгандар класс-сабак системасында окуп, жалаң гана динге байланыштуу сабактар эмес, арифметика, тарых география, биология, физика боюнча тиешелүү билим алууга жетишкен.

1878-жылы Бишкек уездин борбору болгондон кийин анда жашаган элдин саны көбөйүп, багбандардын мектеби, айыл чарба мектеби, гимназия ачылып, ондогон кыргыз жаштары андан билим алуу менен орус тилин да жакшы билишкен. Орус-тузем мектептери бара-бара Ошто, Караколдо, Нарында, Токмокто ж.б. жерлерде ачылып, анын бүтүрүүчүлөрү Совет бийлигинин алгачкы мезгилинде республиканы жетектеген мамлекеттик, коомдук ишмер, белгилүү жазуучу, окумуштуу жана педагогдор болуп чыкты. Ага мисал кылып Абдыкерим Сыдыков, Жусуп Абдрахманов, Осмонкул Алиев, Иманалы Айдарбеков, Төрөкул Айтматов, Эркинбек Эсеналиев, Туралы Токбаев, Белек Солтоноев, Касым Тыныстанов, Кусейин Карасаев, Сыдык Карачев ж.б.көптөгөн кыргыз жаштарын көрсөтүүгө болот.

Эл агартуу жаатында көп кызмат өтөгөн Э.Арабаев Уфа шаарында “Галия” медресесин бүтүрүп келгенден кийин Тоң районундагы жаңы типтеги мектепти уюштуруп, класс-сабак тибинде окутуп, өркүндөтүлгөн методду пайдалануу менен окуучулардын сабаттуулугун жакшырткандыктан, ага көптөгөн мугалимдер келишип, окутуунун жаңы ыкмаларын, ошол “Курмания” мектебинен үйрөнүшкөн. “Шабдания” мектеби жөнүндө да ушунун өзүн эле айтууга болот. Анын мугалимдери өз мезгилинин билимдүү кишилеринен болгондуктан, ага чейин окутулбаган морфология, синтаксис сабактарын окутушкан.

Кыргыздардан чыккан эски мугалимдердин бири Качыкеев Сармат 1903-1910-жылдары Токмоктогу Татар мектебинен билим алып, аны бүткөндөн кийин Уфа шаарындагы “Галия” медресесинен окуусун улантат. Октябрь революциясынан кийин Ташкентте ачылган 9 айлык мугалимдерди даярдоо курсун бүтүрүп, өмүр бою Ала-Бука районунун мектептеринде мугалим, мектеп директору болуп, эл агартуу иштеринин өнүгүшүнө чоң салым кошкон. С.Качыкеевдин эмгеги жогору бааланып, “Ленин”, “Эмгек Кызыл Туу”, “Кызыл жылдыз” ордендери менен сыйланып, Кыргыз ССР Жогорку Советинин депутаттыгына (1946-1951) шайланган.

Эски мугалимдердин бири А.Чолпонкулов жергиликтүү молдодон сабатын жоюп, 1910-жылы Ташкенттеги гимназияны бүтүрүп, Таластагы жатак мектебинде мугалим, анан башка мектептерге которулуп, жетишкендиктери үчүн 1944-жылы Кыргыз ССРинин эмгек сиңирген мугалими деген ардактуу наамга татыктуу болот. Мындай мугалимдер жүздөп саналат. Алардын болгон артыкчылыгы Октябрь революциясына чейин башка шаарлардан билим алып, окутуунун методикасын өркүндөтүү боюнча алгачкы жолу чыйыр салышканы менен айырмаланышат.

1995-жылы басылган Кыргызстандын “Педагогикалык антологиясында” революцияга чейин ар кандай шаарлардын педагогикалык окуу жайларын бүтүрүп, казак балдарын окутуудагы орто кылымдан берки схоластикалык тамга методуна реформа жүргүзүп, аны тыбыш методу менен алмаштырып, жаңы окуу китептеринин негизинде методикалык көрсөтмөлөрүн жазган прогрессивдүү мугалимдердин жетишкен ийгиликтери негизги орунду ээлеген.

Ал эми 1988-жылы жарык көргөн Кыргызстандын “Педагогикалык антологиясында” бул жагынан көп эмгектенген белгилүү мугалимдердин биринин да ага аталбаганы абдан

өкүндүрөт. Эми ошол бөксөлүктү толтуруп, революциядан мурунку жана кийинки белгилүү мугалимдерибиздин калтырган мурастарын көрсөткөн мындай китептерди, жыйнактарды бастыруу бүгүнкү күндүн кечиктиргис милдети болуп саналат, анткени жаңыдан жетишкендиктерге ээ болуу үчүн анын өткөндөгү тарыхын терең билүү керек.

Кыргызстандын тарыхында XIX кылымдын аягынан тартып ондогон жылдар мугалимдик кесипте иштөө менен окуучулардын эне тилинде окушуна, тезирээк сабаттуу болушуна жетип, өзүнүн илимий-педагогикалык деңгээлин жогорулатуу үчүн алыскы шаарлардан окуусун улантуу менен өз бетинче көп окуунун натыйжасында орус тилинде жана түрк тилиндеги окуу китептеринин үлгүсүндө кыргыз тилинде алгачкылардан болуп «Алиф-ба йаки төтө окуу» китебин жазган Э.Арабаев болду. Анын аты жакындан бери гана аталып, борбордогу педагогикалык университетке ысмы коюлуп, илимий-практикалык конференциялар өткөрүлүп, педагогикалык ишмердиги жөнүндө китептер жана макалалар жарыялана баштады. Өзгөчө “Төтө окуусу” Кыргызстандын тарыхында алгачкы китеп болуп саналат. Ал Совет бийлигинин алгачкы мезгилинде агартуучу-педагог гана эмес мамлекеттик жана коомдук ишмер катары көптөгөн жоопту иштерди аткарып, жалаң гана республикада эмес, Ташкент, Оренбург, Баку, Москвада өткөн жыйындарга катышып, Кыргызстан мугалимдеринин I съездинде доклад жасаган. Ага чейин мектептерде, окуу жайларында мугалимчилик кылып, башталгыч класстар үчүн окуу-методикалык китептерди жазып, саясий-популярдык жана айрым китептерин орус тилинен которгон.

Азербайжандын агартуучу-педагогу Магамед Таги Сидги: “Человека лишившегося родителей, еще нельзя называть сиротой, но оистинно сирота тот, кто не получил образования и воспитания” – деп айткандай Э.Арабаевдин жазган китептери жалаң гана жаш жеткинчектер эмес, миңдеген сабатсыз жана чала сабаттуулардын билим алышына көмөктөшүп, аларды “жетимчиликтен” куткарган.

Совет бийлигинин алгачкы жылдарынан баштап билим жана тарбия берүүдө үзүрлүү эмгектенип, коомчулукка кеңири белгилүү болуу менен окуу-методикалык китептерди жазып, эки жолу Ленин орденин алууга татыктуу болгон Абдылда Аралбаев сыяктуу ардактуу мугалимдердин калтырган методикалык мурастары жөнүндө да чоң-чоң китептерди жазууга болот. Бирок мындай асыл

педагогдор жөнүндө китеп эмес, мезгилдүү басма сөздөрдө жарыяланган макалаларды да окуй элекпиз.

Айта берсек, республикада аттын кашкасындай белгилүү болуп, окутуу ишинде көп жетишкендиктерге ээ болгон устаттардын “табылгаларын” унутта калтырбай, кийинки муундарга жеткирүү бүгүнкү күндүн кечиктирилгис милдети, ошондой болгондо гана биз өз ишибизде жаңылыктарды көп жаратып, өзгөчө алардын жетишкендиктерин күндөлүк ишибизде пайдалана алабыз.

К.Тыныстанов атындагы университетте кыргыз тили жана адабияты боюнча республикалык масштабда жалпы билим берүүчү жана жогорку мектептердин окутуучулар коллективи жана эл агартуу кызматкерлеринин күтүп жаткан үмүтүн орундатып, илимий-методикалык журналдын жарык көрүшүнө аябай ыраазы болуу менен чын жүрөктөн куттуктайбыз. 1928-жылы “Жаңы маданият жолунда” журналы чыкканда анын алгачкы редактору Касым Тыныстанов болгонун эсепке алганда, эми журналдын ошол Кызыл профессордун ысмы коюлган университеттен чыгарылып жатканы да өтө кубанычуу көрүнүш. Журналга карата биздин каалообуз кыргыз тили жана адабиятынын тарыхында өзгөчө көңүл бөлүп, бул бөлүм журналдан борбордук орунду ээлешине тилектеш экенибизди билдиребиз.

А.Осмонкулов

Тилчи Самак.

Самак жаштайынан тил, адабият сабагын жандай сүйүп, акыры кыргыз тили боюнча окумуштуу адис болууну чечкен. Мен 1953-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетине биринчи курста окуп жүргөндө, аны менен дагы жакыныраак таанышып, биргелешип бир аз илимий иштерди да жүргүзүп калдык. Анда ал университетте, филфакта, аспирантурада болуучу.

Мен биринчи курста курстук иш үчүн “Кыргыз тилинин лексикасынын байышы” деген тема алып, аны андагы филология илимдеринин кандидаты, доцент Ы.Жакыповдун жетекчилиги астында жазып, кафедранын советинде коргогонмун. Курстук ишимдин жетекчиси Ыбырай Жакыпович жакшы пикирлерин айтып, ал илимий изилдөөнү дагы жетилте иштеп чыгып, жарыяласа да болор эле деген пикирин билдирген. Кафедрадагы ал

жыйналыш аяктагандан кийин Самак мага мындай деди:

- Курстук ишинди ийгиликтүү коргогонунду куттуктайм. Темаң абдан жакшы экен. Мен да ушул маселеге кызыгып жүрдүм эле. Сен бир топ кызыктуу фактыларды чогултуптурсуң. Эгер макул болсоң, экөөлөп ушул теманы дагы тереңдетип иштейли, дурус чыгып калса, басма сөзгө жарыялоого сунуш кылалы.

Мен, албетте, макул болгомун. Курстук ишимди ал кунт коюп окуп чыккан, кайсы жерин кыскартууну, кайсы жерин толуктоону сунуш кылган. Кыскасы, экөөбүз эки-үч айдай илээшип, акыры он беттин айланасында макала даярдаганбыз. Анан ага экөөбүздүн фамилиябызды коюп «Советтик Кыргызстанга» тапшырганбыз. Бирок ал макала эмнегедир жарыяланган эмес.

Макала жарыяланбаса да, ошондо кадимкидей окумуштуу катары калыптанып калган Самак менен авторлошуп, андан илимий-изилдөө жүргүзүүнүн, макаланы далилдүү жана түшүнүктүү жазуунун алгачкы сабагын алганыма ушул күнгө чейин кубанамын. Ал аспирант болсо да, биринчи курстун сары ооз балапаны менен биргелешип, кеңешип, акылдашып иш жүргүзгөнүн, анын жогорку адамгерчилигинин, адептүүлүгүнүн артыкчылык белгиси деп аңдаймын.

Айта турган нерсе: ошол аспирант кезинде эле С.Давлетов дасыккан тилчи катары өзүн көрсөтө алган, ошондуктан али жаш болсо да ага окутуучулар да, студенттер да дайыма сыйлоо менен мамиле кылышчу, ал да өзүн ар дайым токтоо, кичи пейил кармап, улуу-кичүү дебей бирдей сылык-сыпаа катнаш түзүүчү. Эмнегедир Самакты эсиме түшүргөн сайын анын кимдир бирөөлөрдүн сөздөрүнө башын кыйшайта кунт коюп, кулак төшөп угуп же бирөөгө ийилип кош колдоп салам берип турган турпаты көз алдыма тартылат.

Кийин мен Алма-Атада окуп жүргөн кезде Самак эки-үч жолу илимий командировкага барган. Атайын издеп келип, ал-жайды сурашкандан кийин ар кандай акыл-насааттарын айтып, өзүнүн илимий иш пландары менен бөлүшчү, керээли кечке Казак университетинин академиясынын китепканаларында болуучу. Кечкисин кино-театрларга барчубуз.

Ал 1956-жылы “Азыркы кыргыз тилиндеги тактоочтор” деген темада диссертация коргоп, филология илимдеринин кандидаты болгон. Ошондон тартып, отуз жылдан ашуун өмүрүн, өзүнүн күлгүн курагын кыргыз тил илимин өнүктүрүүгө, университетте филолог кадрларды даярдоого, жаштарды тарбиялоого арнады.

Самак Давлетов “Азыркы кыргыз тилиндеги тактоочтор” аттуу көлөмдүү китептин, кыргыз тилинин ар түрдүү маселелерине (лексикасына, фонетикасына, орфографиясына жана башкасына) арналган 30 басма табактан ашуун илимий эмгектердин автору.

Анын стилистика, сөз маданияты, байланыштуу кеп жөнүндө жазган макала-китептери айтылган ойлорунун орундуулугу, көтөрүлгөн маселелердин күн тартибинде тургандыгы жана жазылышынын курчтуугу, тил каражаттарынын көркөмдүүлүгү жана байлыгы менен айырмаланып турат. Ал илимий эмгектеринде ар кандай макал-лакаптарды, учкул сөздөрдү, образдуу салыштырууларды арбын колдончу.

Самак али толук жарыялана элек “Тил маданияты” деген көлөмдүү эмгегинин бет ачарында мындай деп жазыптыр:

Бул дүйнөдө не керемет, не сулуу?

Бул дүйнөдө ой керемет, сөз сулуу.

Ою улуунун, сөзү улуунун акыры,

Жылдыз болуп, калың элге баркы улуу.

Ал өмүр бою кыргыз тилин терең урматтаган, анын өнүгүшүнө, байланышына, туура колдонулушуна колунан келген салымын кошууга умтулган. Ошондуктан басма сөз беттеринде тил маселелери, анын ичинде терминдер боюнча көтөрүлгөн талкууларга ар дайым активдүү катышып, алар боюнча өзүнүн адистик терең далилдүү жана калыс пикирлерин ортого салуучу.

Самак Давлетов тил илими боюнча түшүнүк өрүшү, кудрети абдан терең жана кенен инсан болуучу. Бирок ал ушул өрүшүн жана кудретин өзүнүн купулуна толгондой толук ача албай кетти. Ал илимдин кандидаты болгондон кийин он-он беш жылдык мезгилин көбүнчө окутуучулук иш менен алектенип жүрүп өткөрдү. Анан бир маалда акыл токтотуп, алды-артына көз чаптырып, ой жорутуп отуруп, илимий иштерге мурдагыдан чечкиндүү киришүүгө бел байлады.

- Атаңдын көрү ээй, - деп айтып калар эле ал, - убакыт мезгил дегениң ушунчалык учкул неме экен, көз ачып-жумганча канча жылдар кайым болгон. Кашаңдык кылсаң, элиңе берээринди бербей жайдак өтүп кетишиң мүмкүн. Дүйнөдө колдон келип турган ишти иштебей калуудан ашкан кордук барбы. Кой, акетай, али кеч боло электе аракеттенип калуу керек...

Самак чын эле окутуучулук иш менен катар илимий-изилдөөлөргө, ошонун ичинде окуу китептерин жазууга белсене киришти. Аңгыча болбой ал катуу сырकोлоп, ден-соолугу начарлап

калды. Бирок Самак ага кайыл болуп, акыркы он беш жылда абдан жигердүү жана үзүрлүү эмгектенди. Илимий жана педагогдук ишти ийгиликтүү айкалыштырып, ал жогорку жана орто окуу жайлары үчүн “Киргизский язык” (1975-ж), “Кыргыз тили” (1980-ж), “Кыргыз тилинин грамматикасы” (1982), “Кыргыз тили” (1986-ж), “Тил илимине киришүү” аттуу окуу китептерин жазды жана биргелешип жазышты.

Дасыккан педагог жана методист катары ал кыргыз тилин мектепте окутуу маселесине да олуттуу көңүл бурган. Орто мектептер үчүн кыргыз тилинин программасын түзүшкөн. Мындан башка да анын үйүндө көлөмдүү “Тил маданияты” деген эмгеги даяр турат. Ал “Сөз маданияты”, “Байланыштуу кеп” деген бөлүктөрдү камтыйт. Мындан тышкары даярдалган, башталып бүтпөй калган кол жазмаларды көрүп: “Саке кийинки жылдарды чынында эле өтө чымырканып иштеп келген”, - деген ойго кетесиң.

Баса, Самак дагы бир чоң саамалыкты бүтүрүүгө үлгүргөн. Жааматыбызда кыргыз тили мамлекеттик тил болуп жарыяланганын ал да жан-дилден тосуп алган. Бирок ал бул чоң кубанычка кол чаап корстон болуп эле отуруп калбаган. Кыраакы тилчи жана коомдук аракеттин активдүү катышуучусу катары мындай өтө оор жана жооптуу маселеде ар ким ө зүлүшүн кошууга тийиш экендигин ачык түшүнгөн. Түшүнгөн да, токтоосуз ишке киришкен. Ал аз эле убакыттын ичинде “Официалдуу-иштиктүү стиль жана аны мектептерде окутуу” деген төрт басма табак көлөмүндөгү мугалимдер үчүн методикалык колдонмону өмүрүнүн акыркы күндөрү жанын сабап жазып бүтүргөн. Бул эмгек 1990-жылы “Мектеп” басмаканасынан жарык көрдү. Мектептерде официалдуу-иштиктүү стилди окутуунун, - деп айтылган анын баш сөзүндө, жаш муундарга күндөлүк турмушта кеңири колдонулуучу иш кагаздарын мезгил талабына ылайык үйрөтүүнүн олуттуу мааниси бар. Анткени алардын ар кимисине окуп жүргөндө, же окууну бүтүп, колхоздордо, совхоздордо, фабрикаларда, заводдордо, мамлекеттик мекемелерде ж.б. иштеген мезгилдеринде арыз, тил кат, ишеним кат, өмүр баян, кулактандыруу, чакыруу белет, токтом, доклад, отчет, келишим сыяктуу иш кагаздарын жазуу зарылдыгы туш келет. Буларды өз эрежелерине ылайык туура түзө билүү, бир жагынан сабаттуулукту көрсөтсө, экинчи жагынан, аталган иш кагаздарын юридикалык күчкө ээ кылат!

Ушундай иш кагаздардын бара-бара кыргыз тилинде жүргүзүү ишинин жоктугунан улам тилчинин бул эмгеги жалпы элдик,

мамлекеттик мааниге ээ деп айтсак, анчалык аша чаап кетпейбиз. Самак сөздү кыябына келиштире кынаптап сүйлөгөн сөзмөр, чечен адам эле. Ал сабак өткөндө кызыктуу аңгеме куруп, уккандардын көңүлүн уютуп, айтайын деген оюн кыт куйгандай ой-сезимге орнотуп салар эле деп сүйлөшөт анын кесиптештери, студенттери. Албетте, С.Давлетовдун тилчи-окумуштуулугу, жугумдуу окутуучулугу жөнүндө дагы көп сөздөрдү айтууга болор эле. Бирок муну атайын тилчилерге, андан таалим алгандарга коюп, Самактын башка сапаттары тууралуу кеп козгоону эп көрдүм.

Ал өзү теңдүү замандаштары сыяктуу көп кырдуу талант экендигин көркөм чыгармачылыгы менен да далилдеген. Ал жакшы комузчу болгон. 1989-жылы июлда 58 жаш курагында дүйнөдөн мезгилсиз кайткандыгын билдирген “Мугалимдер газетасындагы” кабарларда (некрологдо) анын мыкты тилчи-илимпоз болгондугу жөнүндө айтылып келип, андан ары мындай делген: “Самак Ахмедович республикалык басма сөздө окурмандардын жүрөгүнөн түнөк тапкан ырларды жарыялаган... Ал өзүнүн кичи пейилдиги, эмгекчилдиги, адамкерчилиги, калыс-акыйкатчылыгы менен жолдошторунун, шакирттеринин астында урмат-сыйга ээ болгон”.

Абайлаган кишиге бул сөздөрдүн, аныктамалардын ар биринде абдан таамай баа, адилеттүү мүнөздөмө жатат. Алардын ар бирине далил катары толгон мисалдарды келтирүүгө болор эле.

Ооба, кийинчерээк Самак ыр жазууга абдан ынтызарланып жүргөнү чын. Анын ар кыл темадагы бир нече ырлары республикалык гезиттерге жарыяланган. “Ала-Тоо” журналында бир кыйла көлөмдүү “Күүлөр-тарых, күүлөр-турмуш” аттуу поэмасы жарык көргөн. Сакемдин жарыялана элек жазмаларын барактап отуруп, алардын арасынан бир топ ыр түрмөктөрүнө туш болдум. Булардын темалары ар түрдүү, жазылышы дурус, алар автордун ыр жазууга кыйла такшалып калганын кабар берет. Албетте, студенттерге сабак өткөрүү, ага алдын-ала даярдануу, кафедра башчысынын түркүн түйшүгү, күндүр-түндүр түйшөлүп тынчты алган илимий изилдөөлөр, окуу китептерин жана методикалык окуу куралдарын жазуу менен, анын үстүнө кийинки убактарда ден соолугу өтө начарлап жүргөн Сакем ыр да жазууга ышкыбоздукту, убакытты жана күч-кайратты кайдан тапты болду экен?! Атаганат, бирөө тоону-ташты бузар күчүн, күндүр-түндүр убактысын кайда жумшоону билбей каңгырап жүрөт, бирөө жан-дүйнөсүндө катмарланган ой-максатын кагаз бетине түшүрүүгө чама-чаркты, күч-кубатты, убакытты таппай тушалган аттай

жандалбастап чабалактайт. Самак кийинки жылдары ден соолугу өтө солгундаса да, сезим-жүрөгүндө жүргөндөрүн жазып калтырууга көшөрүп иштегени көрүнүп турат. Ал ооруканага жатып калган акыркы күндөрүнө чейин колуна калем-кагазын түшүргөн эмес. Акыркы күнгө чейин албан-албан милдет-максаттарды коюп, турмушка, башкалардын иш-тагдырына кызыгуусун, аралашуусун басаңдатпаган. Мындай адамдарды эске түшүргөн сайын, жанын үрөп мараны көздөй арыш керип бара жатып жалп деп кулап жан берген жаралуу тулпарлар жадыма келе калат...

С.Давлетовдун тил боюнча да жарыялана элек эмгектерин иликтеп, иреттештирип, тийиштүү түрдө иргеп, иштеп чыгып басмаларга жана гезит-журналдарга басып чыгаруу жагын ал иштеген жердеги кызматташтары жана калемдештери, жубайы-филология илиминин кандидаты Жусакан колго алышат го деген ойдобуз.

Самак жаштайынан сылык-сыпаа, адептүү өскөн адамгекчиликтүү, ак көңүл, дайыма чындыкты бетке кармап, түз сүйлөп, түз жүргөн, ал эми ар кандай талаш-тартыштар, кайчы пикирлер кагылышкан учурларда калыс оюн ортого салып, олуттуу принциптүү орун туткан, керек болгон кездерде өз укугун, көз карашын кебелбей коргой билген, сөзгө бекем, эрктүү адам эле. Жылдар өткөн сайын, анын элине сиңирген эмгеги бара-бара барандуу тартканына карабастан, ал баштагы жөнөкөй, элпек кулк-мүнөзүнөн дегеле жазган жок. Ал гана турсун ден соолугунун начарлоосунан улам ал мурдагысынан да сезгич, кичи пейил, адам көңүлүнө көбүрөөк ынтаа койгон аяр киши болуп кеткен сыяктанат.

Ооба, Самак Давлетов мыкты тилчи, жакшы адам болуучу. Бирок ал көзүнүн тирүүсүндө бизден өзү тууралуу жылуу сөздөрдү анчалык көп уккан эмес чыгар. Чынында эле, эмне үчүн биз тирүү адамдар жөнүндө алар өз эмгеги менен акылуу болгон чыныгы сөздөрдү абдан аз, аны да юбилейлик күндөргө гана айтабыз, арабыздан өтүп кетишкенден кийин буларды аркы-терки алкап мактап калабыз. Ал тууралуу кезинде эле маркум Алыкул абдан туура эскерткен экен:

Көзүм барда “дурус” деген сөз укпай,

Көзүм жокто “сонунду” не кылам...

Анын сыңарындай, бул жогорудагы мактоо сөздөрүбүздүн эми Самак ага окшоп баарыбыздан биротоло “алыс” кеткендер үчүн азыр дегеле кереги жок. Бирок жакшы нерсени ар дайым эскерүү жакшы адилеттик иш. “Атын атаса, куту сүйүнөт” – дегендей,

мындай калыс, кадырлоо пикирлер, биринчиден андайлардын артында калган ага-туугандары, укум-тукумдары үчүн керек, экинчиден, башкаларды ал сыяктуу алдыңкы ата-мекендештеринен үлгү алууга үндөйт. Эң башкысы – эл журт үчүн ак дилден, жандилден аткарылган ак эмгек эскертүүсүз урматтоосуз калбай тургандыгына кепил болот.

Стамбек Усупов - журналист.

Эмгегинен баар тапкан адам.

Адамдык ыйык сапаттары, айрыкча эмгеги менен таанылып, кыргыз тил илими тарыхында калган адамдар менен көп жылдар бирге иштедик. Аралашып жүргөндө кадыр-баркын күнүгө таназарга албаган менен, ажырап калганда алардын жүргөн-турганы, сүйлөгөн сөзү, эл арасында адеби, адамгерчилиги, турмушка көз карашы, эмгекчилдиги, илимий деңгээли, өнөрү ж.б.толуп жаткан сапаттары эстен кетпейт экен. Бир кафедрада бирге иштешкен ошондой асыл адамдар Кусейин Карасаев, Константин Юдахин, Болот Юнусалиев, Калкабай Сартбаев, Зияш Бектенов, Самак Давлетов, Жээнбай Мукамбаевдер эле.

Армансыз адам болбойт демекчи, ушул адамдардын арасында алтымыш жаш курагына жетип-жетпей, болот калемдери курчуп табына келип турганда, элине түбөлүк мурас кылып тартуулай турган кыйла илимий эмгектери аягына чыкпай, андагы акыл-ойлору өздөрү менен жер алдына кеткен асылдар – Болот Мураталиевич Юнусалиев, Самак Ахмедович Давлетов, Жээнбай Мукамбаевич Мукамбаевдер.

Адамдардын көзү тирүүсүндө да, көзү өткөндө да мерчемдүү жаш курактарын белгилеп, эл алдында отчет берип коюу салтка айланып калбадыбы. Ошондой эскерүүгө татыктуу адамдардын бири – Самак Давлетов. Ал эсен болсо, быйылкы (2000нчи) жылдын август айында 70 жашка толмок.

Самак ага өнүп-өскөн, көп балалуу, Кудай сүйгөн үй-бүлөдө жарык дүйнөгө келген. Алардын ата-энеси да жогорку билимдүү кызматкер болгон. Өнүп-өскөн демекчи, Самакемдин өзүнөн башка жети уялаш бир тууганы бар эле: иниси Мелис – тарых илимдеринин кандидаты, Жакиш – экономика илимдеринин кандидаты (докторлук диссертациясын талкуудан өткөрүп, эми

коргойм деп турганда кайтыш болуп кетти), Кадыр – техникалык илимдеринин кандидаты (мунун да көзү өтүп кетти). Самакемдин байбичеси Жүзөкан – филология илимдеринин кандидаты, доцент, кызы Чынар – биология илимдеринин кандидаты, доцент, кичүү уулу Муктар да илимий иштер менен алектенип жүрөт.

Назар салып көрөлүчү, бир үй-бүлөдө илимпоз ушунча адамдын өсүп чыгышы ата-энеси гана эмес, бүтүндөй элибиз үчүн кубанарлык сыймык деп ойлойм. Анан алардын суктанарлык, бүт үй-бүлөсүнө бирдей мүнөздүү бир касиетин айта кетүү – парз. Биринен бири өтүп, бардыгы - жөнөкөй, жупуну, кичипейил, айттырбай иштеген эмгекчил, адамдын шагын сындырбаган сыпaa кишилер. Мен бул үй-бүлө менен ушул мезгилге чейин терең карым-катышта болуп, эриш-аркак жашап келе жатам. Ушунча болуп, алардын бирөөнөн да баландай иш жасадым, бирөөгө түкүнчөдөй жакшылык кылдым деген сыяктуу көтөрүңкү сүйлөгөн сөздөрдү эшитпедим. Бардыгы бирдей жөнсалды сөзгө сараң, купуя сырларын өз бойлоруна каткан, телегейди тегиз санаган сапаттары билгендерди суктандырып келет. Ушул адамдардын ата-энеси, өздөрү да бири-бирине, жадагалса, жубайларына да көтөрүңкү үн чыгарып, олдоксон мамиле жасаганын учурата албадым. Деги бүтүндөй бир чоң үй-бүлөөдө ушунчалык ынтымак, ырыстын болушу, кимге болсо да, суктанарлык үлгү го.

Эми маркум Сакем жөнүндө кыскача баян берейин. Ал эмгекчил адамдын бара турган бир гана багыты болорун, ал багыт акыры кадыр-баркка, бак-таалайга гана алып барарын дапдаана билип, колунан калем-куралын түшүрбөгөн, элге да, Кудайга да жаккан акдөөлөт адам эле.

Сакем илимпоз гана эмес, акын да, чебер комузчу да, сөздү орду менен кынап сүйлөгөн чечен да болгон. Кыска, бирок нуска жашаган өмүрүндө элүүдөн ашык илимий эмгек, көптөгөн ырларды гана жаратпастан, эл аралык, республикалык деңгээлдеги илимий конференцияларда докладдар жасап, радио жана телекөрсөтүүлөр аркылуу үрп-адат, элдик салт, эл достугу, мекендин ыйыктыгы, кыргыз күүлөрүнүн сырлары ж.б. толуп жаткан урунттуу маселелер боюнча аңгеме-маек куруп берген.

Сакемдин илимий эмгектери кыргыз тил илимин өнүктүрүүгө чоң салым кошкон. Бул айтылгандын далили катары анын илим үчүн баалуу төмөнкү эмгектерин атай кетели: кыргыз тилиндеги синонимдер, сүйлөмдөгү сөздөрдүн жайгашуу тартиби, этиштин

мамиле категориясы, синтаксистик жол менен жасалган сын атоочтор, азыркы кыргыз тилиндеги тактоочтор, антонимдер, модалдык сөздөр, официалдуу-иштиктүү стиль, байланыштуу речь ж.б. Бул сыяктуу эмгектерин тизмелей берсе кыйла эле көп.

Сакемдин илимий эмгектери, негизинен, кыргыз тил илиминин ар түрдүү тармактары – лексикология, морфология, синтаксис, лингвистикалык стилистика, кыргыз тилин окутуу методикасы ж.б. боюнча жазылган. Демек, Сакем – универсал окумуштуу. Дегинкиси, окумуштуулар илимдин конкреттүү бир тармагы боюнча иликтөө иштерин жүргүзүшөт эмеспи.

Сакемдин ар бир эмгеги өз кезегинде кыргыз тил илиминде али толук чечиле элек актуалдуу проблемаларга арналган. Бул максатта атайын белгилеп кетүүгө арзый турган эмгектери – азыркы кыргыз тилиндеги стилистиканын өнүгүшү, мектептерде жана жогорку окуу жайларында сөз жасалышын окутуу, сөздүктүн түзүлүш принциптери, сөз составы жана структурасы, полисемия, профессионализм, сөз маданияты, тарыхый-салыштырма метод, тактооч, шарттуу тилдер ж.б.

Сакем чебер педагог, лектор болчу. Ошонун натыйжасында илимий эмгектерин жатык, түшүнүктүү синхрондук баяндоо методунда жазар эле. Ар бир илимий ой-пикирин теориялык жогорку деңгээлде берип, ишенимдүү аргументтерге таянып, тилдик факт-материалдар аркылуу терең талдап, илимий байкоолорун, жыйынтыктарын тактап берүүгө, окуучуга толук жеткиликтүү ыкмада берүүгө аракеттенчү. Илим жана окуу иштерин биринчи планга коюп, анын бардык чөйрөлөрүндө жарык жылдыздай дайыма көрүнүп турар эле. Анын жетекчилиги менен жазылган дипломдук жана курстук иштер жогору бааланып, айрымдары атайы чечим боюнча басмага сунуш кылынчу. Сакемдин туура багыт бергенинен, талап кое билгенинен, жаштарга сылык-сыпаа мамиле кылганынан уламбы, айтор, студенттер анын жетекчилигинде иштөөгө ынтызар болор эле.

Ал өзү жазгандарына ыракаттанбай, маашырганбай, өзүнө-өзү сын көз караш менен катуу талап коюп, бир жазганын он оңдоп, абдан ийине келтирип, урунттуу учурлары боюнча залкар адистер менен пикир алышып иштер эле. Ушул жагдайда академик Болот Мураталиевич Юнусалиевдин Жээнбай менен Самактын бышыктыгы, чыгымдуулугу, мээнеткечтиги жөнүндө кыргыз тили илими кафедрасынын жылдык жыйынтыкка арналган кеңешмесинде

баа бергени эсимде. Ал: “Самак менен Жээнбай акырын жылып жүрүп алып, күн тыным, түн уйкусун коюп, отпуск дегенди, курортко баруу дегенди билбей, академиянын бир бөлүмүнүн кызматкерлеринин аткарган иштеринен да артык илимий жемиш берип келе жатат,” – деп айткан эле. Бул баа күнү бүгүнкүдөй эсимде турат.

Сакем бүт өмүрүн жаштарга билим берүүгө арнаган адам эле. Өмүр бою талбай жыйнаган билимин, илимин үлгүлүү схемага салып, атайы орто жана жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн проф. Т.Ахматов, проф. К.К.Сартбаев, доц. С.Иманалиев менен бирге “Тил илимине киришүү”, проф. С.Кудайбергенов менен экөөлөп “Азыркы кыргыз тили. Морфология”, доц. Ж.Мукамбаев жана доц. С.Турусбеков болуп “Кыргыз тилинин грамматикасы” окуу китептерин авторлошуп жазышты. Бул көлөмдүү окуу китептери азыр да пайдаланылып келе жатат.

Бардык окуу китептери мамлекеттик документ болуп эсептелген, министрлик тарабынан бекитилген программалардын негизинде жазылары белгилүү. Бул жагынан алганда, Сакем орто мектептер, орто жана жогорку окуу жайлары үчүн кыргыз тили боюнча (фонетика, лексикология, морфология, синтаксис, байланыштуу кеп) окуу программаларын түзүүгө активдүү катышкан. Бул аталган окуу китептери жана окуу программаларынын бардыгы басмадан жарык көргөн.

Бирок Сакемдин авторлошуп түзгөн бир нече эмгектеринин жарыкка чыкканын көрбөй калганы аз келгенсип, “Кыргыз тили. Жогорку педокуу жайлары үчүн”, “Кыргыз тили. Жогорку окуу жайларынын орус группалары үчүн” ж.б. далай эмгектери, анын катарында 10 басма табак көлөмүндөгү поэзиялык чыгармалары кол жазма түрүндө кала берди. Баарынан өкүнүчтүүсү, ондогон жылдар бою изилдөө жүргүзүп, көптөгөн казыналарды аңтарып жүрүп, кыргыз тилинин стилистикасы боюнча топтогон материалдары толук жарык көрбөй турат. Мындай илимий эмгек кыргыз тил илими, аны пайдалануучулар үчүн абадай керек эле.

Сакем илимпоз гана педагог болбостон, анын бардык иште тубаса дипломаттыгынан, адамгерчилигинен, баарына бак-таалайды бирдей тилеген кең пейилдигинен, устат тарбиячылыгынан, көп кырдуу өнөрүнөн, жүрүм-турум мүнөзүнөн, үй-бүлөсү, ага-тууганы, жоро-жолдошторуна болгон мамилесинен үлгү ала турган адам болуучу. Анын ар бир аракетин, бүтүндөй жаратылыш табиятын

мүнөздөп отурса, кыйла эле эмгек жаратууга болот. Ал ниетине төп келген ишти аягына чыкмайынча жанын жанга урган, өзүн аябаган, утурумдук мээнетин келечектеги дөөлөт деп эсептеген инсандардын бири болгон. Анан дагы Алла-таала тартуулаган касиетин абийиринде сактаган, ар качан тизгинин тарта билген, өзгөчө напсисин тыя билген адөөлөт адам эле. Анын эскере кетүүгө татыктуу дагы бир сапаты сөз күчүн, сөз кадырын, таасирин туя билген, ошондон улам жакшы сөздөрдү куш жаздык сыяктуу жаздана жүргөн, сөздөн да, иштен да, акылдан да жаңылбас үчүн ойлонуп, кеңешип аракеттенүүсүндө эле.

Сакем эл алдындагы милдетин биринчи даражага койгон, ошондон улам өз кадыр-баркын мээнеткечтиги менен жогорулаткан, өз күчүнө, жөндөмүнө, билимине ишенген, сылык-сыпаа мүнөзү менен жаштарга үлгү болгон мыкты тарбиячы болчу. Анын керт башынын кымбаттыгын, асыл байлыгын эмгектен өткөн табылга, ырыскы жок экендигин сезе билгендиги, өмүрдүн эмне менен бааланарын даана туйгандыгы, чоң иштерге умтулуп, өзүнө-өзү жол салгандыгы, алган багытына жан-дили менен берилгендиги, бирөөлөргө убада бербегендиги, сөзгө бекемдиги, билимине, турмуштук тажрыйбасына таянгандыгы, адал эмгек менен өмүрүн көрктөндүрүүгө далалаттангандыгы түзүүчү.

Сөз соңун жыйынтыктап келип, Самаке Алла-таалага ыйманын саламат кылуусун тилейбиз.

Сакемди эскерүүчү адамдар, айрыкча шакирттери көп. Бир топ шакирттери илимдин кандидаттары болушса, Шералы Жапаров, Бейшебай Усубалиев, Сүйүмкан Өмүралиева, Лайли Үкүбаева ж.б. илимдин докторлору, профессорлор болушту. Айрым үзөңгүлөш шакирттери, замандаштары анын инсандык сапаттарын, педагогдук чеберчилигин бизден да көбүрөөк билишет.

Иманов Акеш

филология илимдеринин доктору,
профессор, Кыргыз Республикасынын
билим берүүгө эмгек сиңирген ишмер

Сиз.

Ооруканада дарыланып жатып, түндүн бир окумунда капысынан ойгонуп кеттим да, негедир Самак (Давлетов) агайды эстедим. Буга кошул-ташыл бир курдашымдын айтканы кулагыма жаңырды: «Сен эмне үчүн эле өткөндөр жөнүндө жаза бересиң?... Кой, токтот мунуңду, андан көрө тирүүлөрдү жазбайсыңбы...» Ким билет балким мунуку да туурадыр. Бирок, ошентсе да, өлгөндөрдү эскерип алар менен сүйлөшүүдө эч бир адам аңдай албаган кандайдыр бир купуя сыр барбы дейм. Маркумдар ... Маркумдар деле өздөрү жөнүндө билгиси келишээр. Өздөрүнүн тирүү чагына куса болушуп, ошол тирүү чактары жөнүндө уккулары келишээр... Анан да сен алар жөнүндө божурасаң, дагы эмне дээр экен дешкенсип, алар муңайым угуп отура беришет. Алар чыгалбайт, талашып-тартышпайт, алар актанышпайт. Алардын көздөрү гана угат...

Дагы бир нерсени атайы айта кетким бар: мен Самак агай жөнүндө жазайын деп көптөн бери атайы кам уруп жүргөн жан элем, топтоп койгон бир топ материалдарым да бар. Бирок, бүгүн алардын бирин да колдонгон жокмун, атүгүл колдонгум келбеди. Колдонууга шарт да жок. Анын үстүнө көкүрөккө жат болуп калгандардан артык, кымбат кандай материалдар болсун, ал күн нурундай таза, наристе күлкүсүндөй пакиза эмеспи, баарынан да жамгыр тамчысындай табигыйлыгычы...

Эсимде, I курспуз. Тил илимине киришүү сабагы башталды. Агай кирди. Уютулган кыттай. Мен адамдын сырткы турпатын сүрөттөй албаймын. Менин эсимде анын бизди айландыра бир караганы, анан ой төгүлүп турган көздөрү гана калыптыр. Сабакты өтө баштадык. Агайдын кырааттуу үнү жаңырат: “Адам конкреттүүлүктөн жалпылыкка, абстрактуулукка өтөт. Бала биринчи даракты көрөт, анан токойго өтөт...” Окуп келатып эле, тык токтоп калды. Кимибизден иттик кетти дегенсип, биз да дымыдык. Агай мага кайрылды:

- Сиз ордуңуздан туруңузчу.

Турдум.

- Сиз эмне үчүн сабакты ойлобой, башканы ойлоп отурасыз?

Мен элейдим.

- Сабакты эле...

- Сабакты ойлосоңуз, эмне үчүн жалдырап эле мени тиктейсиз?

Жооп кайтара албадым, азыр да жооп бере албайм.

- Отуруңуз.

Отурдум да, кайрадан агайды жалдырап тиктей баштадым. Ал

сөзүн андан ары улантты: «Тил-дайра, а речь анын бир бөлүгү...»

Ал бизге тилди, илимди түшүндүрчү. Илимдин тили так, супсак келет. Ошондуктанбы, кээде тажатма, кызыксыз да болуп калат. Бирок, бир акыйкатты моюнга алуу парз: мунун баары мугалимдин дарамет-күчүнө байланыштуу болот. Ой өрүшү кең мугалим математиканы да поэзияга айландырып жиберши мүмкүн. Бул жагынан алганда, Давлетовдун ар бир сүйлөмү жандуу сүрөттү эске салар эле. Салыштыруу анын жан эрмеги болчу. Таамай салыштыруудан улам ал кеп кылып жаткан тыбыш, тамга, мүчөнү да бир керемет оюнчукту колуна жаңы алган баладай өз колу менен кармалап көрүп, таңдана карап отургандай болчусуң. Ал эми айткандарынын тактыгы, элестүүлүгү, ойго молдугу өзүнчө арбап турчу. Ал аудиторияга баш баккандан адам эмес, а кандайдыр купуя, сырдуу ой кирип келаткандай сезилер эле. Бүтүндөй аудиторияны ошол кереметтүү, сырдуу ой ныгыра басып тургандай, студенттердин баары андан бир нерсени илип алууга жанталашып жаткандай туюлчу. Давлетовдун лекциясы ойду ойготуу, ар бир студенттин «менин» ойготчу. Ал эми ойдун ойгонмогу, ар кимдин «менинин» ойгонмогу тирүүнүн тозогу экенин, ал түмөн түйшүктүү талап кыларын биз кийинчирээк түшүндүк, айрымдарыбыз, алигиче түшүнө элекпиз.

Тилекке каршы, агай бизге 2-3 жолу гана лекция окуду. Ооруп калды. (Сабак өтөйүн деп кафедрага келгенде ошол жерден оорусу кармап, «тез жардам» менен алып кетишти деп айтышты). Андан кийин кайрылып сабак бербеди. Анын ордуна бөлөк агай өтө баштады. Адам өзүнүн нарк-насилинде жалкоо болот көрүнбөйбү: Самак агайдын лекциясынан кутулганыбызга баарыбыз жеңилденип, жыргап эле калдык. Буга мына азыр, кырктан өткөн курагымда өкүнүп отурам...

Агай менен кийинчирээк 4-курска барганда, кайрадан кездештик. Оорусуна байланыштуу теориялык кафедрадан, методикалык кафедрага өтүүгө мажбур болуптур. Ал өзүнүн турган турушу менен теоретик эле, бирок методика кафедрасында иштеп жүрүп, ал бизге эки улуу чындыкты өзү аркылуу далилдеп берди:

1) материалды теориялык жактан мыкты өздөштүргөн мугалим анын методикасын өзү оңой эле таап алат;

2) теориялык билими терең мугалим методиканын өзүн теорияга айландырып жиберүүгө кудурети жетет. Ал бизди педпрактикага алып барып жүрүп, ушул эки чындыкка ынандыруу менен, өзүндөгү биз билбеген жаңы касиеттерин ачып берди. Алар-чынчылдык, өтө тактык.

Барпаңдаган, анча-мынчаны көп элес ала бербеген бир

курсташыбыз «Тактооч» аттуу теманы өтүп, сабактан кийин методисттер менен бирге талкуулай баштадык. Методисттер ага кошулуп биз да аны жакшы эле «жанчтык». Өзгөчө теориялык даярдыгы начар экендигин айтып, «эки» коебуз деп чечтик. Ошондо ал ыймандай сырын төгүп жиберди:

- Бу тактооч дегениңдин өзү балакет экен: бир карасаң тактооч, ошол эле сөздү карасаң эле сын атооч болуп калат. Анан...

Отургандар жапырт күлүп калдык. С. Давлетов ордуна турду:

- Көңүл бурсаңыздар, - деди ал өзүнө гана таандык олуттуулук менен. Анан студентке кайрылды:

- Сиз туура айтасыз, чын эле тактооч дегениң-балакет, ошол балакет тактоочту мен өзүм изилдеп, кандидаттык диссертация жактагам. Ошо балакеттин сырын даана чече албаганым үчүн күнөө менде, балам. Ал эми балакет экендигин байкай билгендигиңиз үчүн сизге чоң ырахмат. –Ушинтти да отургандарга кайрылды:

- Ойлоп көрүңүздөрчү, ушул балакет экендигин байкай алгандыгынын өзү эле бул балада бирдеме бар экендигин далилдеп отурбайбы, анда эмне үчүн биз «эки» коюшубуз керек? Ойлонуп көрүңүздөр...

Отургандардын баары айтканың жөндүү дешкендей, үн-сөзсүз баш ийкешкен.

Андан көп өтпөй эле агай менин «Б.Алыкуловдун өмүрү жана чыгармачылыгы» деген темада өткөн сабагымын талкуусуна катышып калды. Сын айткандар болду дечи, бирок көбү мактап туруп алышты: теориялык даярдыгы мыкты, акындын ырларына философиялык талдоо жүргүздү, техникалык каражаттарды ыктуу колдонду ж.б. Акырында, адаттагыдай эле, агай сөз алды (чынымды айтайын, агай сабагымды катыра мактайт го деп тургам):

- Сиздер бир нерсени байкадыңыздарбы, - деди ал бизди айландыра карап. –Бүркүт... Бүркүт шаңшып асманга учуп кетти, а балапандары чыйпылдап жерде кала берди. Сиздер ушуну байкадыңыздарбы?

Азыр ойлосоң, өтө таамай, өтө туура айткан экен. Көрсө, мен биресе билимдүүлүгүмдү көрсөткүм келип, биресе окуучуларга терең түшүндүрүүнү көздөп, балдардын жаш курагын эске албай өтө көкөлөп учуп кеткен экенмин да, окуучуларымдан ажырап калыптырмын...

Дагы кайталап айткым келет: аны студенттин жекече ою, өзүнүн “менин” табууга болгон далалаты өзгөчө кызыктырар эле. Мына, ал экзамен алып жатат. Сен билет аласың да, даярданып келип жооп бересиң, ал мунуңду баалабай койбойт. Ыраазы болгондой башын ийкегилеп, өтө кунт коюп угат да, акырында 2-же

3-класстын “Кыргыз тили” окуу китебинин (анын үстөлүнүн үстүндө 1-класстан тартып 10-класска чейинки окуу китеби жыйылып турган болот) бир бетин ачат да:

- Бул сүйлөмдү окуңузчу, - дейт.

Сүйлөм өтө жөнөкөй, кыска: “Акылбек бүгүн тоого кетет”. Бул сүйлөмдү окуйсун да, агай менен бирге “жиликтей” баштайсың. “Жиликтеп” бүткөн соң, сен сүйлөмдү эмес, өзүңдү “жиликтеп” чыкканыңды түшүнөсүң... Ушул болбогон бир кыска сүйлөм сенин төрт дүйнөңдү төгүп, өзүңдүн ким экендигиңди өзүнө далилдеп бергендигиң түшүнөсүң.

Ошентип, окууну да аяктадык. Мен кыргыз тили кафедрасында калдым. Анда жыйындар көп болуп турар эле. Эми ойлосом, кафедранын ошол күнкү жыйыны кафедра мүчөлөрүнүн далайынын жүрөгүнө так калтырган экен, кимисине эмне үчүн так калтырганын мен айта албайм. Ал эми мага эмне үчүн так калтырганын ушул күнгө чейин мен билбей келем. Жыйында С.Давлетовдун жогорку окуу жайлары үчүн жазылган “Азыркы кыргыз тили” (морфология) аттуу окуу китебинин кол жазмасы талкууланмак. Токтомду, кафедранын кенжеси катары, мен жазмакмын. Демейде жыйынга басып келбеген КМУнун ошол учурдагы проректору М.Балтабаев ошол күнү негедир жайдаңдап кирип келди да: “Эми өзүңөр тил боюнча адиссиңер да, силерге теңелиш кыйын. Жыйынды өзүңөр өткөрө бергиле, силер кандай чечсеңер – мен макулмун”, - деди да, жылт койду. Жыйын кыргыздарга таандык кыл чайнашмай мүнөздө өттү. Көбү толук окубаптыр. Маркум доцент К.Дыйканов “Мен ден соолугума байланыштуу кол жазманын жарымына чейин эле окудум. Эгер калган жарымы да ушундай деңгээлде жазылган болсо, аны басып чыгарууга сунуш кылууга болот”, - деди. Бейшегүл (Үмөталиева) эже: “Бул окуу китебин бир киши эмес, коллектив (мен, Самак, Үсөнбек) жазмак элек. Мен эми эмне кыл дейсиңер, окуучуларым өзүмдөн тың чыгыптыр, мына эми минтип Самак мага бир ооз эскертип койбой, өзү жалгыз бүтүрүп салыптыр. Муну кандайча түшүнсөк болот?!...” – деп ызалана алакан жайды эле, доцент Үсөнбек Асаналиев туйлай кетти: “Эже мен өзүм баш тарткам, Самак Ахмедвичке эч кандай нааразылыгым жок”. Айтор, ушундай кер-мур айтышуудан соң кол жазманы толук талкуулоого өттүк. Дагы эле кыл чайнашмай. “Кол жазманын илимий-теориялык деңгээлине эч бир күнөө кое албаймын, - деди кафедранын бир мүчөсү. – Бирок, бул кейпи менен басууга сунуш кылууга болбойт. Анткени өтө эле илимийлешип кеткен”. “Эмне үчүн” “түркология” дегенди “тюркология” деп бергенсиң, орфографиянын эрежесин

сактоо керек да!” – деп дагы бирөө Американы ачып таштады. “Ие айланайын, дал ошол орфографиянын эрежесинде “тюркология” деп бериш керек деп жазылып турбайбы!” – деп Самак агайдын жаны чыгып кетти. Ортодо маркум Ж.Мукамбаев бир көккө чыгып, бир жерге түшүп күйпөлөктөп жүрөт: “Бул кылганыңыз кандай ыя?! Айткан сын-замечаниелерибиз анча деле олуттуу эмес го, ыя. Эгер чын эле өтө илимийлешип кетсе, анда муну окуу китеби катары эмес, илимий монография катары докторлукка сунуш кылбайлыбы!...” Муну укканда дагы бирөө безге сайгандай ыргып турду: “Дагы жыландын башын кылтыйтып жатасыңбы, Жээнбай! Эгер докторлукка сунуш кыла турган болсок, иштин структурасын кайрадан бузуп, илимий аппаратты кеңейтиш керек...” (Дагы көптөгөн сөздөр болгон эле, мен бул жерде анын барын акычүкүсүнө чейин чукулап отурбайын, эсенчилик болсо, мен бул жыйын жөнүндө “Токтом” аттуу повестимде толук беремин)... Айтор, ары тартышты, бери тартышты да, кол жазманы бул кейпинде окуу китеби катары басууга сунуш кылууга болбойт деген пикирге келишти. Чечим чыгары менен М.Балтабаев кайрадан пайда болду, кандай чечимге келдиңер деп сурап да койгон жок, “эми силер эмне деп чечсеңер биз кошулабыз да, силер адис эмессиңерби” – деп бир жылмайып алып, кайра жылт койду. Ошондо С.Давлетов сын-замечаниелерге кандайча жооп кайтарганы эсимде жок, сыягы кыл чайнашмайга күбө болуп отуруп, балапан жүрөгүм кайт болуп калса керек, ошентсе да анын адеп ооз ачкан сөзү бүгүн да бүгүнкүдөй кулагыма жаңыра берет: “Өзүңөрдүн алтындан кымбат убактыңыздарды бөлүп, талкууга катышып бергендигиңиздер үчүн баарыңыздарга чын дилимден ыраазычылык билдирем...”

Акыры мага басып келди да: “Балам, токтомду сен жазып жатасыңбы, мен окуп көрсөм болобу?” – деди. “Болот, меңиз!” – дедим мен. Ал көз жүгүртүп чыкты да, ыраазы болгондой жылмая: “Так өзүңдөй, уулум! – деди сүйүнүп. Тим эле фото. Сүрөткө тарткандай эле жазыпсың. –Негедир күнөөлүдөй сурана кетти.

-Балам, мунуңду мага бересиңби, мен үйдөн толуктап жазып кетейин, ушу жерде айтылгандарды гана жазам, башкаларды кошпоймун. Анда эле кудай урбайбы...” Бердим. Эртеси бадырайта жазып ала келиптир. (Агайдын ошондогу “Жообу” менин өздүк архивимде толугу менен азыр да сакталып турат). Дагы эле анын баарын ийне-жибине чейин терип-тепчип отурбай, кыскарта чабайын. “Жооп” да: “Өзүңүздөрдүн алтындан кымбат убактыңыздарды бөлүп, талкууга катышып бергендигиңиздер үчүн баарыңыздарга чын дилден ыраазычылыгымды билдирем!...” – деп

башталыштыр. Ар бир сын-замечаниеге так жана кеңири жооп бериптир. Анан да момундай мүнөздөгү сүйлөмдөрү бүгүн да көкүрөгүмдө уюп турат: Мен кыргыз тилинин стилистикасы боюнча докторлук ишимди иштеп жаткан элем. Анан инфаркт дартына чалдыгып, улантууга мүмкүнчүлүк болбой калды. Деги эле врачтар иштөөгө бүгүн да тыюу салып жатышат. Чынымды айтсам, ден соолугум азыр дагы түзүк эмес. Бирок, ошентсе да студенттер морфология боюнча окуу китебине ушунчалык тукулжурап турганын көрүп туруп, ден соолугумдун начарлыгына карабай морфологияны жазууга киришкен элем. Киришүүдөн мурда авторлошумдун баарына атайын кайрылгам, бири жазуудан баш тартса, бири бүгүн-эртең деп жүрүп, ушу күнгө чейин бир барагын да колго тийгизген жок. Анан өзүм жалгыз киришип, жаманбы-жакшыбы минтип бүтүп таштадым. Мен бул китептин калем акысына деле кайылмын, коомдук башталышта деп бекер чыгарып беришсе эле болду. Дагы айтам, мага калем акынын бир тыйын да кереги жок. Морфологияга балдар суусап турушат. Мен көзүмдүн тирүүсүндө китебимдин чыкканын, анын студенттердин окуп отурганын көрсөм эле болду. “Жооп” кайрадан мындайча аяктайт: “Өзүңүздөрдүн алтындан кымбат убактыңыздарды бөлүп, талкууга катышып бергениңиздер үчүн дагы бир жолу баарыңыздарга ак дилимден ыраазычылыгымды билдирем!”. Азыр ушул сөздү окуган сайын анын ар бир тамгасынын артынан агайдын муңайым, жашылданган көзү менен карап тургандай туюла берет...

Кызык, бул кол жазма көп өтпөй эле ушул кейпнде (белгилүү окумуштуу С.Кудайбергенов менен биргеликте) жарык көрдү. Арадан беш-алты жыл өткөн соң, агай экөөбүз бул маселеге капчысынан кайрылып калдык.

- Агай ошондо басууга сунуш кылышып, китеп сиздин жеке авторлугуңуз менен эле жарык көрсө, Сизге докторлук даражаны берет беле? – деп сурадым мен. Ал тык токтой калып, мени ойлуу, муңайым тиктеп турду да кайдыгер гана:

- Эми балам... Ал бир пендечилик да... – деп койду да, эстегиси келбегендей басып кетти.

Эмнеси пендечилик, эмне деген пендечилик – мен буга түшүнгөнүм жок.

Кандидаттык диссертациямды жактагандан кийин жогорку окуу жайларында бош орун жок болуп калып, 6-7 жыл бою “Мектеп” басмаканасында редактор болуп иштедим. Биринчи класстан жогорку окуу жайына чейинки кыргыз тили боюнча окуу китептеринин, алардын методикалык колдонмолорунун дээрлик баары өз колумдан өттү. Ошондо агай менен өтө жакын, ата-

баладай сырдына болуп кеттик. Анын баарын толук айтып отуруунун кажети деле жоктур, бирок, эки-үч окуяны кыстара кетпесем агайдын чыныгы жүзү ачылбай калчудай болуп турат.

... Агай жогорку класстардын кыргыз тили боюнча өркүндөтүлгөн программасынын түзүүчүлөрүнүн бири эле. Бул программада “Тил жана кеп” деген тема бар экен, ал эми башталгыч класстардын программасында “кеп” термининин ордуна “речь” деп кетиптир. Бул тууралуу жаңы программада атайы эскертүү берүү керек болуп калды. Ушул эскертүү менен агай беш-алты саат алектенди. Улам жазат, көп өтпөй чийип салат, кайра жазат, кайра чиет. Аны карап отуруп, мен тажап кеттим да: “Агай, башты оорутуп отурбай, “бул программада “речь”термининин ордуна “кеп” деген термин колдонулду” деген шилтеме берип койсок эле жетишет да”, - дедим. Ал ойлонуп калды да, болбойт дегендей башын чайкап койду. Акыры:

- Балам, мен ушуну жакшылап ойлонуп отуруп, үйдөн бүтүрүп келейинчи, - деп программаны алып кетти.

“Жакшылап ойлоно турган эмнеси бар эле?” – деп мен таңданып кала бердим.

Үч-төрт күндөн кийин эртең менен эрте бөлмөгө кирип келди да, учурашары менен эле:

- Ишенсең, балам, үч күн бою ойлондум. Мурункудай эле “речь”деп кетиргенибиз жөн окшойт, ошондой эле береличи, - деди сурангандай.

Өзүңүз билиңиз дегендей мен да башымды ийкедим.

... Профессор А.Иманов менен доцент А.Сапарбаев педагогикалык орто окуу жайлары үчүн жазган “Кыргыз тили” (синтаксис) окуу китебине агай рецензент болуп калды. Басма тегирмен эмеспи, кол жазманы токтотпой терүүгө түшүрүп турушуң керек. А агай рецензиясын создуктургандан создуктура берди. А.Иманов болсо күн алыс келип, сүйлөнүп кетет:

- Ие айланайын, бул кол жазманы Самакка чейин эле далай көйкөшкөңдөрүң колуна өтпөдү беле. Эмне, Минвездун конкурсунда бекеринен биринчи орунга татыктуу болуптурбу! Анан ушундай китепке да рецензияны ушунча создуктурабы? Самагың адатынча эзип жатат да!...

Акыры агай рецензиясын алып келди. Көлөмү 20 беттен ашат, өзүнчө эле бир илимий макала. Жарыктык киши, кыргыз, орус тилдериндеги окуу китептеринин, методикалык эмгектердин дээрлик баарын окуп чыгыптыр да, аталган кол жазманы алар менен өтө кылдат салыштыра караптыр. Бир да сөзүн жаздем кетирбептир. Мен рецензияны кызыгуу менен окуп чыктым да, биресе ыраазы

болдум, биресе таңданып, өзүнчө шыбырадым: “Буга эмне мынча кудайдын азабын тарттыңыз?!. Мунун ордуна өзүнчө бир жаңы китеп жазып койбойт белеңиз!...”

... Пединституттардын студенттери үчүн жазылган “Кыргыз тили” окуу китебинин морфология бөлүмүн агай жазып калды. Мен кол жазманы окуп чыгып, четине сын-замечаниелеримди көрсөттүм. Ал алып кетти. Эки-үч күндөн кийин кол жазманы алып келди. Менин пикирине кошулгандардын баарын дыкаттык менен оңдоп чыгыптыр да, кошулбагандарынын ар бирине эмне үчүн макул эмес экендигин далилдеп, атайы өзүчө жооп жазып келиптир.

- Балам, - деди кол жазманы мага сунуп жатып, - кийинчирээк ден соолугум болбой жүрөт, быйыл бээнин сүтүн ичпесем болчудай эмес, ошондуктан эртең айылга атайы жөнөйүн деп жатам. Эми кол жазманы болсо армансыз эле ийледим окшойт. Мунун менде эч деле арманы калган жок. Эч коркпой-үркпөй эле өткөрө бер. – Ойлонуп калды да. – Сен деле мени менен чогуу барып келбейсиңби, ыя, эмне, үй кеңири, суунун жээги, желеде кулундар... Эс аласың.

- Кайда? – дедим мен күлүп. Жумушчу?

- Аа... Аның да бар, ээ, деди башын ийкеп. Анан жакшылап коштошту да, чыгып кетти.

Бирок үч күн өтпөй эле эртең менен эрте бөлмөгө кирип келди да:

- Балам, балам... – деди учурашууга жарабай калактап. – Кол жазманы өткөрө элексиңби?

- Жок. Эмне болду?

- Өхш! Ырас болгон тура! Айылдан түнкү автобус менен атайы келдим, өткөрүп ийдиби деп жанымдын чыкканычы. Кана, “Ыңгай” деген бетин аччы.

Ачтым. Шашкалактап окуп жатып, бир жерине келгенде сүйүнүп кыйкырып жиберди: “Мына, таптым, таптым...” Мен да карадым. Бир эле сүйлөм экен, унутуп калбасам, аягы “өлөйүн” деп бүтсө керек эле. Каалоо-тилек ыңгайга мисал катары бериптир.

- Бир күнү бээнин сүтүнө магдырап отурсам эле, капасынан эле ушул сүйлөм мээме шак дей түшпөспү. Чок баскандай эле ыргып турдум. Өзүң ойлоп көрсөң, өлөйүн деп ким тилейт да, ким каалайт, ыя?! Ушуну ойлогондо ичкеним ирим боло түштү, баарын таштап эле биякка чу койдум.

Ушинтип кудуңдады да, сүйлөмүн шашпай оңдоп чыкты (кандайча оңдогону эсимден чыгып кетиптир).

- Өхш!... – деди анан үшкүрүнө. Кайра кудуңдай. – Жаным эми жай албадыбы, эгер ушул бойдон эле кетсе, элдин бетин кантип карайт элем!...

Ондогон сүйлөмүн кыйлага маашырланып туруп:

- Кой эми, айылга кеттим, жакшы кал, балам, - деп мага колун сунду.

Азыр ойлоп отурам: булардын баарын эмен эмне үчүн мен айтып отурам, деги эле аларды эскеришим керек беле? Эскеришим керек гана эмес, мен аларды эскерүүгө милдеткер экенмин. Анткени, Давлетов өзүнчө, өзгөчө бир жан экен го: ал үчүн илимден, жоопкерчиликтен кымбат, ыйык эч нерсе жок болчу, ал илимден ушунчалык коркор эле – ал илимге таптакыр калп айта алчу эмес эле...

Агай экөөбүз “Мектеп” басмаканасынын коридорунда сүйлөшүп турабыз. Ал бир мезгилде чөнтөгүнөн кайсы бир документин алайын деп, анын ордуна акча сууруп чыкты. Мен тамашалап калдым:

- Байсыз го, агай...

- Ме, балам, ушуну сен алчы. Жолдошторуң менен ичип кой, - деди да, ай-буйга келбей эле чөнтөгүмө салып жиберди.

Мен туйлай кеттим.

- Ээ, коюңузчу, уят эмеспи...

- Оо, эмнеси уят?! Илгери биз улуулардан бир нерсе үмтөтүп турар элек, бир нерсе берип калышса, ыйык тутуп сүйүнөр элек. Эмики жаштар эле бир кызык, өзүңөрдөн өзүңөр эле өгөйсүнүп... Ай жолуңар болгурлар...

Күлүп койду да, коштошуп басып кетти. Мен агайды узата карап туруп, түпөйлү ойдо калдым: “Бу өнүгүү дегениң адамдарды бири-биринен өгөйсүнтүүгө алып барабы!...”

Кээде ойлоп калам, бу 80-жылдардын акырында дүңгүрөгөн кайра куруу дегениң бул дүйнөгө айрым кыргызбайлардын эзелки кегин ойготкону эле келгенби деп. Мындан кыргыз тилчилери да сыртта калбады – арыздарды чуулдатышып, өз ара араздашуу башталды (бул араздашуу кыргыз тил илиминин өнүгүшүн бери эле дегенде он жылга токтотуп койду). Ушундай кыйчалыштуу күндөрдө агай экөөбүз үйүбүздү көздөй сүйлөшүп бараттык. Менин үйүмө жеткенде, аны кыйлага карап турду да, ичи жылыгандай:

- Баягы Жүзөкан (жубайы) эжең экөөбүз үйлөнгөн кез негедир эсима түшүп жатат, - деди жылмая. – Эки чыныбыз, эки табагыбыз анан бир үстөлүбүз бар эле. Ошол үстөлдү да бирөөдөн сурап алсак керек эле... Биз эле эмес, ошол кездеги тилчи илимпоздордун баары тең ошондой кейпте болчу. Анан ... – Ойлуу туруп калды да, мени карап. – Балам, чынымды айтайын, мен сенин бетиңе тике карагандан уялчу болдум. Мына, баарыбыз эки чыны, эки табагыбыз эле барда кандай гана жан бирге элек. Ошол эки

чыны, эки табактан эле ушул даражага жетпедик беле: илимдин доктору, кандидаты, дагы, дагы... Анан курсагыбыз капмайып, өнөрүбүз эмес өлөрүбүз калган чакта ушинтип чукуланып, бет карашпай калабызбы!? Минтип отурсак, бирибизге-бирибиз топурак салышпай калабызбы деп корком!...

Агай тегеренип-тегеренип кетти да, үнсүз мелтиредди. Мен да үндөбөдүм. Аны үйүнө чейин узатып бардым. Жолдо үн катпадык. Үн-сөзсүз коштоштук. Үйгө кайтып келатканда баш балаанын суроосун өзүм-өзүм бере кеттим: “Бу адамдар эмне үчүн бири-бири менен урушушат ыя?!”

... Биздин каныбызга сиңген бир адат бар: кандай эмгек жазыптыр дебейбиз, канча эмгек жазыптыр дейбиз. Мен Давлетовдун канча эмгек жазганына, т.а., эмгектеринин санына кызыкпадым, буга кызыктым дагы келбейт. Ошентсе да, айрымдарын атай кетейин: “Азыркы кыргыз тилиндеги тактоочтор”, “Азыркы кыргыз тили (морфология)”, “Кыргыз тилинин грамматикасы”, “Тил илимине киришүү” ж.б. Айтпадымбы, мени анын эмгектеринин саны кызыктырбайт (ал сан артынан сая түшүп, жамыратып биринин артынан бирин жазган жан эмес болчу), мени анын жазгандарынын Давлетовдук деңгээли кызыктырат, мен да ушул Давлетовдук деңгээли үчүн анан эмгектери менен мактанып келем. Өңгөсүн айтпай эле коеюн, ал тээ илгери 60-жылдары “Ленинчил жашка” “Өнөр алды - кызыл тил” аттуу көлөмдүү макала жарыялаган эле. Андан бери 40 жыл өттү, бирок ошол макала алигиче стилистика, сөз маданияты боюнча негизги окуу куралынын бири катары пайдаланылып келет. Мунун сыры аталган предметтер боюнча башка окуу куралдарынын жоктугунда деле эмес, а макаланын нукура Давлетовчо жазылгандыгында жатат.

Ал мезгилден артта калгысы келчү эмес, окуучуларым да мезгил менен үзөңгүлөш жүрсө деп жанталашчу, ошондуктан илим менен методикадагы жаңылыктарга дайыма кулак түрүп турар эле. 80-жылдарда көпчүлүк методисттер окуу программасына “Байланыштуу речь” деген теманы киргизбейбиз, анткени бул боюнча кыргыз тилинде бир да эмгек жок деп чыгышкан эле (башка республикаларда бул тема ачык эле өтүлө баштаган. Чынында, аталган тема мектепте талаптагыдай өтүлбөсө, окуучулар кийин сүйлөмдү сабаттуу түзүүгө жараксыз болуп калары бышык болчу). Ошондо аталган теманын демилгечиси С.Давлетов шымалана киришип, бул маанилүү маселеге байланыштуу “Мугалимдер газетасына” (Кут билим) макала артынан макала жарыялай баштады, аларды топтоп, кийин өзүнчө китеп кылып чыгарды. Азыр да ал китеп колдон түшпөй пайдаланып жүрөт. Дегинкиси, ал

илимдеги жаңылык үчүн жалындап күйүп турчу, эски, белгилүү нерседен да жаңылыкты издеп турар эле...

Ырас, ал кыргыз тил илимине төңкөрүш жасап, окумуштуулардын оозун ачырган деле жок, муну эңсесесе деле керек. Бирок, Давлетов деген Давлетов гана болууга тийиш экендигин далилдеп кетти. Давлетов Давлетовго гана окшош болгусу келчү...

Дагы бир нерсе: жалпы жонунан тил деп койгонубуз менен, анын салаалары, ыкый-чыкыйы көп: фонетика, лексика, морфология ж.б. Чынын айтуу керек, лексикология боюнча адистешкен окумуштуу педагогдордун баары эле же фонетикадан, же морфологиядан ж.б. сабак бере албайт. Бул үчүн өзүнчө түмөн түйшүк, талант керек. Давлетов өзүнүн көп кесиптештеринен айырмаланып, фонетиканы фонетисттерден, лексиканы лексикологдордон, морфологияны морфологдордон артык билбесе, кем билчү эмес. Бул анын баарын өздөштүрүп, көздөрүнө бир көрүнүп коеюн деген мүдөөсүнүн эмес, а өзүнө баш бербеген кумарлыгынын натыйжасы эле. Ал баарын өздөштүрүүгө адамдык мүмкүнчүлүгү жетпеситигин билсе да жанын жай алдырбаган кумарлыгынын алдында алсыз эле...

Акыйкатта чыгармачыл адамдар гана баарын билгиси келе берет. Давлетов да дээринде чыгармачыл адам болчу, ал илим (илим дегеле чыгармачылык го) менен катар поэзия менен да алпурушуп жүрдү. Эсимде, “Ала-Тоо” журналынын бир санында менин “Алиппе” аттуу алгачкы повестим менен чогуу анын поэмасынын да үзүндүсү жарыяланып калды. Ал поэзия артынан сая түшсө, философиялык духтагы мыкты акындардын бири болмок. Мен үзүндүнү окуп, колунан кысып куттуктасам ал:

- Толук окуп чыга алдыңбы? – деп сураган.

Мен чынымды айттым:

- Үлгүргөн жокмун. Жарымына чейин окудум.

Ал күлгөн:

- Ай кыргыздар ай, биз качан бир нерсени аягына чейин толук окуп чыкканды үйрөнөр экенбиз...

Азыр ойлонуп отурам: биздин келечегибизге көлөкө түшүрүп турган бир кесепет чын эле биздин дал ушул “жартычылык” касиет-адатыбызда жатпасын!...

Илимпозду анын илимий даражасы аркылуу баалоо биздин каныбызга биротоло сиңип калган, ушул кейпибизде жүрсөк, бул адат, сыягы, калбайт көрүнөт. Ошондуктан, бир акыйкат кээде зээниңди кейитет – өзү илимдин жогорку даражасына татыктуу болуп туруп, бирок, ага жетпей кеткендер кыргыз илим чөйрөсүндө

азбы? Ушул суроо көңүлүмө кылт эткенде, менин көз алдымдан дайыма жаралуу үч шумкар чубап өтө берет: илимдин кандидаттары – Жээнбай Мукамбаев, Самак Давлетов, Асанкан Сапарбаев.

Агайдын көл тараптан экенин билсем да, айылы кайсы экенин сурабапмын. Ал да менден түк сурачу эмес. Азыр анын ысмы мектебине же бир көчөсүнө коюлганын же коюлбаганын билбеймин. Эгер коюла элек болсо, мен ага нааразы деле эмесмин. Кайсы бир үйдүн боорунда, же мектептин маңдайында “Самак Давлетов” деген жазуу турса мен буга анча деле толкунданбасмын. Анткени, анын ысмы менин, мен өңдүү миңдеген шакирттеринин бүлкүлдөп согуп турган жүрөгүндө илинип турбайбы, ушул бүлкүлдөгөн жүрөктөр С.Давлетовду жылдардын бир жылдарында анын өзүнө алып барганы жатпайбы. Баарынан да, ошол шакирттеринин жүрөгү аркылуу Давлетов өзү менен өзү жолукканы отурбайбы!...

... Жүзөкан эже демекчи, ал киши илимдин кандидаты, кыргыз тил илиминде өз орду бар окумуштуу. Бүгүнкү күндө К.Тыныстанов атындагы БМУнун кыргыз тил илими кафедрасын башкарып отурат. Агайды дайыма бапестеп турар эле: “Самак, жылуу кийинсеңчи, суук тийип калбасын”, “Самак, сен үйгө барып эс ала берсеңчи, эртең кыйналып каласың” ж.б. Агайдын көзү өткөндөн кийин да күйпөлөктөгөнү күйпөлөктөгөн. Куду эле Самак агай үчүн жаралып, ал үчүн жашап жаткандай. “Тээтиги шкафтын ичи толтура Самак агайыңдын стилистика боюнча чогулткан материалдары бар. Каалашыңарча пайдалангыла, бирок жогото көрбөгүлө”. “агайыңардын артында көп кол жазма калбады беле, аларды чыгарайын деп жүгүрүп жүрөм”. Айрымдарын чыгарууга да үлгүрбөптүр. Бүгүн болсо өзү менен агайдын 70 жашка толгондугуна арнап атайын илимий-теориялык конференция өткөрүп, окумуштуулардын башын бир кошсом деп тызылдап жүрөт. Айтор, Жүзөкан эжени карап туруп, адамдар ушул үчүн баш кошушса керек деп ойлоп калам.

Б.Усубалиев
филология илимдеринин
доктору, профессор

Окумуштуу – тилчи жубайлар Самак Давлетов менен Жүзөкан Осмонованын 80 жылдыгына

Арноо.

Кечээ эле бирге, чогуу бар элеңер,
Экөөңөр эки жүктүү нар элеңер.
Алдыда максаттарды алыс коюп,
Жашоонун кай жеринен кар элеңер.

Айрылгыс ак куу сымал жуп элеңер,
Ойлор бир, бойлор да бир куп элеңер.
Бирге өскөн эгиз козу сыяктанып,
Бөлүнгүс бүтүн тамчы суу элеңер.

Тагдырга чара барбы белем десе,
Колунда эмне кылса, көрөм десе.
Алганын Алла эзели кайрып бербейт,
Артынан өзөлөнүп өлөм десе.

Жазмышка кул пенделик - моюн сунбай,
Ага биз көрүнөбүз оюн-чындай.
Кептерлер келип кеткен бул дүйнөнүн,
Жашоосу жүрө берет мүнөт тынбай.

Ай, жазмыш, кайран тууган, кайран достор,
Көңүлдө турасыңар көзү жоктор.
Кылык да, жоругуңар бүтүн эсте,
Үлпөт да, жай жашоо да, оюн-шооктор.

Жакшына жар элеңер сагынышкан,
Махабат-Мажнун болуп кабылышкан.
Тирмийип тил жаатында терең иштеп,
Каламы канат байлап алып учкан.

Самаке тилчи, комузчу, акын эле,
Адамга өтө жуук, жакын эле.
Аз сүйлөп, Акешчелик болбосо да,
Көп сөзү көбүк эмес акыл эле.

Жакшы дос, жатык эле тамашага,
Кээ бирде тийишүүчү балача да.
Жээнбай экөө бирин “кодоо” аташып,
“Жүргүн” деп жетелешчү таразага.

“Анийпа”, “Шарийпалап”, “Калыйпалап”,
Аралаш ичип көрдүк “айран-чалап”.
Өмүрдүн өйдө-ылдыйы өтүп кетсе,
Өкүнтөр нерсе тура кызыталак.

Канча бир ажырадык асылдардан,
Айрылуу азап экен жакындардан.
Карылар кайгыланат өз ичинен,
Күндү ойлоп батарына жакын калган.

Жүзөкан жүгүн алып Самакенин,
Билгизбейт азыр анын жок экенин.
Ичинен сыздайт, бирок сыр биргизбейт,
Жүзү айтат жашоосуна ток экенин.

Там салды айылга да, калаага да,
Ушундай кыйын кезең калабада.
Чынында таш уюлун тапкан тура,
Кыргыздан тандап жүрүп Самак ага.

Кыз Кыргызга, уул өстү урумга,
Берсин өмүр укум-тукум, кулунга.
Самакенин көрбөгөнүн сен көрүп,
Эч болбосун кайгы-капа, муңун да.

Элге-журтка эмгек этип бердиңер,
Биргесиңер-жетимишке келдиңер.
Кыргыздарда сейрек, жубай тилчилер,
Өрнөк болуп өскөн силер өңдүүлөр.

Жакшына өскөн балдарыңар-бактыңар,
Теңир жалгап, тилек менен таптыңар.
Ошолордун жыргап-куунап, эсен-соо,
Тургандыгы көңүлүңдү шат кылар.

Жетимишке желдей басып шуулдап,
Жаш кыздардай жалт бир карап дуулдап.
Машинаны айдап берсең кайкалап,
“Эже кетти” дешип калат чуулдап.

Эрдин ишин, аял ишин колго алып,
Кылгандарың баары түгөл ойго агып.
Илимде да ийгилигиң толтура,
Изиң менен байсалдуу жол калып.

Шүгүрчүлүк, үйлүү-жайлуу балдарың,
Жетишерлик чарба түлүк, малдарың.
Жалаң гана жакшылыкта өткөргүн,
Эч муюбай, жеңе, өмүрдүн калганын.

Проф. Үсөнбек Асаналиев

Аны менен өткөн күндүн баары кымбат.

Ооба, дал ушул жылы август айында белгилүү тилчи-окумуштуу, дасыккан педагог жана методист Самак Давлетов агабыз 70 жашка чыкмак. Дал ушу жылы ал кишинин жубайы, илимдин кандидаты, доцент Ж.Осмонова эжебиз экөө кошоктошо келген жетимиш жылдык юбилейин эл-журту, тууган-туушкандар, дос-тамырлары менен бирге белгилемек. Арийне, шум ажал Самак аганы бул күнгө жеткирбей, 59 жашында алып кетти. Бирок, буга да тобо дейли, анын артында эмгеги, кыргыз тилинин өнүгүшүнө кошкон чоң салымы, жакшы аты, эң башкысы чолпондой балдары калды. Анын коломтосундагы отту өчүрбөй, балдарынын астында энелик да, аталык да милдетти аткарып, илимдин да артынан түшүп, Самак аганын көзү өткөнүнө мөгдүрөп калбай, тескерисинче, чыйралып, өз ишин өргө сүйрөп келе жаткан Жүсөкан эже менен маектешкен элек.

- Эже, кудайдын кулагы сүйүнсүн, мына быйыл 70 жашка чыктыңыз, раматылык, Самак агай болсо, ал да 70 ке толмок эле. Эми биздин маекти агай экөөңүздөр таанышып, үйлөнгөн учурдан баштасак.

- Мейли, анда биз 18ге толуп-толбогон кез. Ушул Каракол шаарында мугалимдер институту деген бар болчу. 1947-жылы биз Самак экөөбүз ошо институттун физика математика факультетинде окуп калып ошондо таанышканбыз. Кийинчирээк мамилебиз келишип “кыз-жигит” катары жүрдүк. Ошол учурда анын атасы биз окуган институттун марксизм-ленинизм кафедрасынын башчысы болчу. Анан Самак экөөбүздүн мамилелеш болуп жүргөнүбүздү ал киши билип калса керек. Экинчи курстан аны тарых адабият факультетине которуп жиберди.

- Эмнеге?

- Себеби, ошол учурда Самактын туулган айылы Ак-Дөбөдө 7 жылдык мектеп боло турган. Окууну бүткөндөн кийин ал жерде экөөңө тең орун табылбай калат, экөө эки башка сабактан бергидей болсун деген окшойбу атасы.

- Демек, агайдын тилчи болуп калганына сиз себепкер экенсиз да?

- (Күлүп) Ооба. Ошентип, экөөбүз окууну бүтүп, үйлөндүк. Ак-Дөбө айылына бардык. Ал жерде Самактын чоң энеси, чоң атасы бар эле. (негизинен Самак ушул адамдардын колунан өскөн). Мектепте экөөбүз бир жыл иштедик, кийинки жылы агайың окумак болуп, азыркы Кыргыз Улуттук университети мурда педагогикалык институт эле, ошого ыраматылык Жээнбай Мукамбаевич болуп бирге 3-курска отурушту. Мен айылда мектепте иштеп калдым.

- Эмне үчүн чогуу кеткен жоксуңар?

- Себеби, айылда кары-картаң ата-энеси бар эле, аларга кол кабыш кылчу киши керек болчу. Анын үстүнө, ошол жылы (1950) улуу кызым төрөлүп калды. Самак окуп атса, кызым менен шаарда жүрүш,.... же иштебесем.

Ошентип, агайың окуусун бүтүп келип, Аң-Өстөн айылындагы мектепке директор болуп бир жыл иштеди да, кайра аспирантурадан окуганы кетти. Мен экинчи балам менен дагы айылда калдым. Ал экинчи курсту бүткөндө кызым экөөбүз да Бишкекке бардык. Кичүүсүн, уулубузду айылга, чоң ата - чоң энеси алып калды. Мен медициналык окуу жайда билим алсамбы деп баргам. Бирок, кечирээк барып, документтер кабыл алынбай калгандыктан, Бишкектеги педагогикалык институттун кыргыз филология факультетине тапшырдым, 1959-жылы окуп бүттүм. Ал аралыкта эки кыздуу болдук. Самактын “чарчадың, эс ал” дегенине

карабай, төрт ай үйдө араң чыдап, анан Кыргыз Улуттук академиянын тил илими институтунун лексикология-лексикография деген бөлүмүндө лаборанттык кызмат аткардым, кийинчирээк ушул эле бөлүмдө, кенже илимий кызматкер болдум. Ошол жылдары “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү” деген бир томдук эмгекке түзүүчү болуп катыштым. 1965-жылы аспирантурага тапшырдым. 1968-жылы бүттүм. 1970-жылы “Кыргыз тилиндеги идиомалар” деген темадагы кандидаттык диссертациямды ийгиликтүү жактадым. 1972-1994-жылдарда КУАсынын лексикология жана ономастика бөлүмүнүн ага илимий кызматкери, анан бөлүм башчысы болуп иштедим.

- “Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүн” түзүүдө жетекчилик кылдыңыз, ушу жөнүндө эки ооз сөз.

- Бул биздин алгачкы эмгек. Аны түзүүдө көп кыйынчылыктар болду. Москва, Алма-Атага командировкага бардык. Алардагы сөздүктөр менен тааныштык. Бизде жок материалдарды карадык. Андан соң баш сөзүн жаздым, материал жыйноого кириштик. Материалдарды элдик оозеки чыгармалардан, газета-журналдардан жыйнадык.

1985-жылы “Ономастиканын орусча-кыргызча терминологиялык сөздүгүн” редакцияладым, бир жылдан кийин 20 басма табак көлөмүндөгү “Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгүнүн” негизги авторлорунун бири жана башкы редактору болдук. Андан кийин К.Усубалиевдин редакторлугу менен чыккан “Антонимдер сөздүгүн” түзүүгө да катыштым.

- Угушбузга караганда, “Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүн” кайра толуктап даярдаган турбайсыздарбы?

- Ооба, адеп баштаган иште кыйынчылык менен бирге жетишпестик болуп калышы мүмкүн. “Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүн” көп сөздөр кирбей калыптыр. Биз аны толуктап, 35 басма табак көлөмүндө даярдап койдук эле. Өзүң билесиң, азыркы учур, шарт ага жол бербей, даяр боюнча басылбай турат.

- Кыргыз тилин окутуудагы эң көйгөй маселе – бул стилистика эмеспи. Бул боюнча программа түзүпсүз. “Ат атоочту стилистикалык аспектиде окутуу” деген методикалык колдонмону жазууга эмне себеп болду?

- Тагдырдын жазганы экен, 1989-жылы Самак каза болуп

калды. Анан, касиеттүү көл жерине келдик. Ак-Дөбө айылында элем. Азыркы учурда ЫМуда Ж.Жусаев ректор, кыргыз тили кафедрасынын башчысы Ж.Мамытов экен. Алар бул жакта иштөөнү сунуш кылып, адеп келгенде кыргыз тилинин орфографиясы жана пунктуациясы, кыргыз тилинин фразеологиясы деген сабактардан лекция окумак болдум. Жалпы кыргыз тилинин стилистикасы боюнча эч нерсе жок, жадагалса программасы жок экен. Анан түрк тилдеринин, орус тилинин стилистикасы боюнча жазылган программаларды пайдаланып, убактылуу программа түздүк. Анын негизинде “Ат атоочту стилистикалык аспектиде окутуу” деген методикалык колдонмо жазылды. Алгач ага окутуучу болуп кирдим, анан доценттикти алдым. 1997-жылдан бери кыргыз тили жана аны окутуунун методикасы кафедрасынын башчысы болуп иштеп жүрөм.

- Эже, агайдын көзү өтүп кеткенине бир топ жыл болуп калды. Андан бери бала-бакыраңыздар өз ордун таап, орун-очок алды дегендей, балдарыңыздардын арасынан агай экөөңүздөрдүн жолуңарды жолдогондор барбы?

- “Алма сабагынан алыс түшпөйт” деп коет эмеспи, бардык балдар атасынын кесибин аркалабаса да, анын адамдык асыл сапаттарын алып калды деп ойлойм. Алардын жүрүм-турумунан, кокус Самактын кылык-жоругун байкап калсам, кубанам. Ооба, биздин кесипти аркалап эң кичүү уулубуз Муктар орус филологиясын артыкчылык диплому менен бүтүп, кийин кыргыз филологиясынын курсун да окуду. Ал Москвада аспирантурада жүргөндө атасы каза болуп калып, кийин окуусун уланта албай калды. Азыр Бишкекте котормочулар коомдук уюмунда кыргыз, орус, англис тилдерин бири-бирине которот.

Эң улуу кызыбыз Ленинграддан университетти артыкчылык диплому менен бүтүп, ошол жерде аспирантураны окуп, биология илими боюнча кандидаттыгын жактап келген. Азыр ал И.Арабаев атындагы КМУда химия-биология факультетинин деканы. Салык деген уулубуз кыргыз керек-жарак коомунда экономист болчу. Шартка жараша кыскарып, дале өз кесиби боюнча иштеп жүрөт. Кийинки кызыбыз Москвадан институтту бүтүп, Венгрияга кеткен. Турмушка ошол жакка чыккан. Ал да кайсы бир фирмада жетектөөчү экономист. Карамагында 10 адам бар.

- Анын алыс кеткенине каршы болгон жоксуңарбы?

- Жок, өзүнүн көңүлү менен кеткен, анын үстүнө бат-бат келип турат. Атасы бар кезде биз да барып калчубуз. Турмуш шарты жакшы, бир уул, бир кызы бар. Андан кийинки кызыбыз да экономист. Балыкчыда налог инспекциясында башкы инспектор. Бала-чакалуу. Каскасы, балдар өз турмушу менен жакшы турушат.

- Ылайым эле ошондой болсун, эми Самак агай экөөңүздөрдүн турмуштагы эсте калган өзгөчө учурду эскере кетпейлиби?

- (Ойлоно түшүп) Чынын айтсам, биздин жашоо, биз басып өткөн ар бир күн, ар бир жыл мен үчүн өзгөчө туюлат. Убакытты кайрып ала албагандай эле, адамдын өмүрүн да кайрып ала албайт окшобойбузбу. Өмүр, жашоо ошонусу менен кызык тура. Адамдын өтүп кеткен ар бир мүнөтү өзү үчүн кымбат эмеспи, мен үчүн Самак экөөбүз басып өткөн учур андан да кымбат. Ошондуктан мен “бул учур” деп бөлүп көрсөтө албайм.

Беш балалуу болдук. Ошо жылдар ичинде катуу кагышып, кабак серпишкен жокпуз. Ал өтө жогору маданияттуу адам эле, бирөөнө катуу айтканды билчү эмес, түз сүйлөп, түз жүрчү. Кээ бир эркектердей корсондогонду да билчү эмес. Кээде анча-мынча таарыныша түшсөк, балдарга билдирбөөгө аракет жасачубуз, ошондон го, аны менен бирге сүргөн өмүрүм бир саатта өтүп кеткендей сезилет.

- Сиз ЫМУга жаңы келгенде сизди карап суктанган студенттер көп эле. Баскан-турганыңыз, өзүңүздү алып жүргөнүңүз, машина айдап келгениңиз, деги эле көп сапатыңыз суктанарлык көрүнчү. Машина айдаганды кайдан үйрөндүңүз?

- 1972-жылы 42 жашында Самак жүрөк оору менен ооруп калды. Дарыгерлер эки жакка, транспортко жүрүүгө уруксаат бербей, айласыздан өзүм машина айдоону үйрөнүп, права алдым. Ошондон бери “атаңардан калган эстелик” деп өзүм айдап жүрөм.

- Акырында салтка айланган суроо – бош убактыңызды кандай өткөрөсүз?

- Иштеп көнүп калган адам бош олтура албайт экен. Азыр да жаңы илимий эмгектер менен таанышам, окубай олтура албайм. Кичине бош болсом эле, бир нерсени окугум келет.

- Маегиңизге чоң рахмат. Ден соолукта болуңуз.

**Маектешкен:
Ж.Барктабасова.**

Эмгегин элине арнаган.

Бул убактылуу жалган дүйнөдө келип, кете турган мейман экенбиз. Өкүндүрбөс өлүм жок. Табияттын мыйзам-ченемдүү көрүнүшү, ага чара жок экен.

Өмүр шеригим Самак Ахмедович Давлетовдун басып өткөн жолундагы унутулгус элестерди эскерүү парз деп ойлойм. Эгерде көзү тирүү болсо, 18-августта 73 жашка чыгат эле. Экөөбүз 40 жыл бирге өмүр сүрдүк. Самаке адамдын көңүлүн калтырбаган, шагын сындыргысы келбеген, улуу-кичүүгө бирдей мамиле жасаган, калыстыкты туу туткан жогорку маданияттуу адам эле. Үй-бүлөгө, балдарына өзгөчө көңүл бурган мээримдүү ата болчу.

Мээримдүү ата дегенимдин бир көрүнүшү – ооруканадан чыкканына аз убакыт болгон. Мухтар деген уулубуз аспирантурада жүрүп, Москвадан отпускага келген. Күн абдан ысык, июнь айынын аягы эле. Үй салкындасын деп, балкондун тушундагы бактарга суу чачтырып жатканбыз. Амир деген неберебиз папасынын жанына чуркап барса, Мухтар ага (уулуна) башынан күн өтөт деп, өзүнүн калпагын кийгизип койду. Самаке акырын туруп барып өзүнүн калпагын Мухтарга кийгизди. Кайра келип ордуна отурду да «Ээ байбиче, мен балам дейм, балам балам дейт» деген ушул тура көрсө – деп күлүп койду.

Ушундан бир айга жетип-жетпей көзү өтүп кетти.

Ырас, кийинки мезгилдерде ден соолугу начарлап, оорунун азабын көбүрөөк тартып калды. Бирок, ден соолугум начар деп мүңкүрөп калбастан, көп эмгектерди жаратып кетти. Ал табиятында эмгекчил, дайыма издеген мээнеткеч жан эле. Өзүнө жүктөлгөн милдетин чоң жоопкерчилик менен аткарчу. Ооруканада жатса да кагаз калеми колуна түшпөй эмгектенгени эмгектенген. Врачтар: «Эже, агайга айтыңызчы, көп окубасын, жазбасын» - деп эскертээр эле. Бир күнү түштө барып калсам, студенти (дипломниги) экөө бак ичинде скамейкада бир нерсе окуп отурган экен.

- Самаке, бекер кыласың, ооруканадагылар дем алып уктап жатса силердин иштегениңер кандай десем:

- Ээй Жүкөй, мен бул баланын ишин окуп, текшерип бербесем, беш жылдык эмгеги талаага кетпейби, - деп күлүп койду.

Чынында билим, илимге жетүү абдан татаал, түйшүктүү. Ага жетиш үчүн талыкпаган эмгек, аракет гана эмес, жол көрсөтүүчү, багыт берүүчү, тарбиялоочу педагогдор, чебер адистер да керек.

Самакенин дагы бир артыкчылыгы сөз кууган, сөз маанисин барктай билген, кыргыз тили, анын тазалыгы үчүн жан дили менен күйгөндүгүндө. Мунун далили катары «Эмне үчүн өнөр алды кызыл тил», «Сөз маданияты», «Улуу байлыгыбызды урматтай билсек» деген макалаларын атоого болот.

Анын ар кыл темадагы бир нече ырлары республикалык газета-журналдарга жарыяланып, «Ала-Тоо» журналында «Күүлөр тарых, күү турмуш» аттуу поэмасы жакрык көргөн.

Илим менен поэзияны айкалыштырып ала жүргөн кылдаттыгы да айтарга татырлык. Мунун далили катары «Сөз маданиятын өнүктүрүү – тил, адабият мугалимдеринин башкы милдеттеринин бири» аттуу макаласынан үзүндү келтирип коюуну ашыктык кылбас деп ойлойм.

- Дүйнөдө не керемет, не сулуу?
- Дүйнөдө ой керемет, ой сулуу.
- Ою улуунун, сөзү улуунун акыры,
- Жылдыз болуп калың элге баркы улуу.

Жогорку маданиятка ээ болгон адамдарды тарбиялоо ары татаал, ары абдан сыймыктуу милдет. Мына ушул нагыз гумандуу милдетти иш жүзүнө ашыруу сөз маданиятын жогорку деңгээлге көтөрүүнү талап кылат. Ансыз чыныгы маданияттуулук, ар тараптан өнүккөндүк жөнүндө кеп козгоо мүмкүн болбой каларын да белгилеп «Эмне үчүн мындай? Тилге, сөз маданиятына эмне себептен мынчалык зор маани берилет? Жаш муундардын сөз маданиятын өнүктүрүү кандайча башкы милдеттердин биринен болот?» деп автор өзүнө өзү суроо берет да, сөз маданиятын өнүктүрүүнүн айрым ыкмаларына токтолот.

Адам баласынын дүйнөнү таанып-билүү процессиндеги тилдин зор роль ойной тургандыгы жөнүндө улуу ойчулдардын, илимпоздордун, сөз чеберлеринин пикирлерин келтирет.

Эргүү бүтүп, сүйүү толгон,
Сезимиңди айт – тил керек.
Ак-караны ылгай билген,
Билимиңди айт – тил керек.
Ак дилиңден сызып чыккан,
Алкышыңды айт – тил керек.
Тула бойду дүркүрөткөн,

Каргышыңды айт – тил керек, - деп сөздүн күчү эмнелерге, кандай мааниде керектелерин ар бирине токтолуп чечмелейт. Ошентип, сөз күчүнүн маанисин жогору баалап, көптөгөн фактылар

менен ишенимдүү далилдеп, анализдеп келип, ушундай оор иштерди жүзөгө ийгиликтүү ашыруу, жаш муундарыбыздын чалгын канатын жетилтүү бүтүндөй коомчулугубузга анын ичинде бизге – тилчи жана адабиятчы мугалимдерге ыйгарылып отургандыгын белгилеп, аң-сезимдүүлүк, мугалимдик чеберчилик менен айкалыштырган көп машыгуулар жүргүзүлүүгө тийиш деп эсептеп, ага карата жети пункттан турган талаптарды белгилейт.

Ошентип, белгиленген талаптар акыл-эстүү адамдар үчүн өмүрдүн акырына чейин сакталарын, тилчи, адабиятчы мугалимдер окуучулардын курак, билим өзгөчөлүктөрүн эске алып, аларды улам жөнөкөйдөн татаалга, белгилүүдөн белгисизге карай алып жүрүп отуларын баса белгилейт да, мына ошол татаал, бирок сыймыктуу жолдо:

Эгер устат болсо чебер, акылман,
Таалим берер тунук сезим, акылдан.

Шакирттерде алсыз канат жетилип,

Өсүп чыгар биз туу тутар асыл жан, - деп автор өзүнүн ыры менен жыйынтыктайт.

Самак Ахмедовичтин бул макаласынын илимий баалуулугу, кеп маданиятынын жогорулашына стилдик максатка ылайык тил каражаттарынын колдонулушу жөнүндөгү мамилелерге карата болгон көз карашын так бергендигинде.

Өкүндүрбөс өлүм жок. Тагдырдын мунусуна да шүгүрчүлүк. Самакемдин көзү өтсө да ордун баскан балдары калды. Өмүрүнүн акырына чейин күч-кубатын, аракетин жаштарды, келечектин ээлерин окутууга, тарбиялоого арнап, аларга таалим-тарбия бере турган илимий жана илимий-методикалык эмгектерди жаратып кетти.

Ж.Осмонова, филология илимдеринин доктору,
профессордун милдетин аткаруучу,
К.Тыныстанов атындагы ҮМУнун
ардактуу профессору

**Окумуштуу-педагог Самак Ахмедович Давлетовдун жарык
көргөн эмгектери хронологиялык тартипте.**

1. Китептер

1956

Давлетов С.А. Наречие в современном киргизском языке (Автореф. дисс.канд.филол. наук.). –Ф., 1956. -15стр.

1960

Давлетов С.А. Кыргыз тилиндеги тактоочтор.
–Ф.: Кыргызокуупедмамбас, 1960, 78 б.

1962

Давлетов С.А., Ахматов Т.К., Захарова О.В., Омуралиева Р.О.
Программа по киргизскому языку для русских групп вузов
Киргизской Республики. –Ф.: КМУ/КГУ, 1962, 115-б.

1968

Давлетов С.А., Мукамбаев Ж., Турусбеков С. Кыргыз тилинин
грамматикасы. Биринчи бөлүм. Педагогика окуу жайлары үчүн. –
Ф.: Мектеп, 1968, 266 б.

1975

Давлетов С.А., Ахматов Т.К., Жапаров Ш.Ж., Захарова
О.В.Киргизский язык (учебник для русских групп вузов
Киргизской Республики). –Ф.: Мектеп, 1975, 302 б.

1980

Давлетов С.А., Ахматов Т.К., Сартбаев К.К., Иманалиев С. Тил
илимине киришүү (Жогорку окуу жайларынын филология
факультеттеринин кыргыз тили жана адабияты бөлүмдөрүнүн
студенттери үчүн) –Ф.: Мектеп, 1980, 172 б.

1982

Давлетов С.А., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили.
Морфология. (Жогорку окуу жайларынын филология
факультеттеринин студенттери үчүн окуу китеби). –Ф.: Мектеп,
1980, 236 б.

1982

Давлетов С.А., Мукамбаев Ж., Турусбеков С. Кыргыз тилинин грамматикасы. Биринчи бөлүм. Педагогика окуу жайлары үчүн (оңдолуп экинчи басылышы). –Ф.: 1982, 238 б.

1986

Давлетов С.А. Кыргыз тили. Педагогикалык факультеттерин үчүн окуу китеби. –Ф.: Мектеп, 1986, 349 б.

1990

Давлетов С.А. Официалдуу-иштиктүү стиль жана аны мектептерде окутуу. Мугалимдер үчүн методикалык колдонмо. –Ф.: Мектеп, 1990, 72 б.

1992

Давлетов С.А., Акматалиев А. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы көркөм сөз каражаттар (салыштыруу, метафора). –Бишкек: 1992, 83 б.

1999

Давлетов С.А. Байланыштуу речь. Мугалимдер үчүн методикалык колдонмо. –Бишкек: Мектеп, 1999, 6

2. ИЛИМИЙ - ТЕОРИЯЛЫК МАКАЛАЛАР

1. Сүйлөмдөгү сөздөрдүн жайланыш тартиби. «Мугалимдерге жардам» журналы. 1955-ж., №11, 36-42-б.б.
2. Кыргыз тилиндеги синонимдер. Мугалимдер газетасы, 1925, 29/ХІ
3. Этиштин мамиле категориясы жөнүндө. «Мугалимдер газетасы» 1956-ж., 27-декабрь.
4. Синтаксистик жол менен жасалган сын атоочтор. «Мугалимдерге жардам» журналы. 1958, №7.
5. Чакчылдар жөнүндөгү маселеге карата. «Мугалимдер газетасы», 1958-ж., 26-июнь.
6. Антонимдер жөнүндө. «Мугалимдер газетасы», 1960-ж., 26-февраль.
7. В.И. Ленин жана тилдин кээ бир маселелери. «Мугалимдер газетасы», 1960.

8. «Ла» аффикси жөнүндө. Тезисы докладов на X научной конференции профессорско-преподавательского состава. Секция филологических наук. 1961-ж.
9. Сөз маданияты жана ага коюлуучу талаптар. «Кыргызстан маданияты», 1968-ж., 3, 10-апрель.
10. Эмне үчүн өнөр алды кызыл тил. «Ленинчил жаш», 1974, 11-июнь.
11. Сөз маданиятын өнүктүрүү – тил, адабият мугалимдеринин башкы милдеттеринин бири. 1978-ж., 30-январь.
12. Сөз маданиятын өнүктүрүү ыкмалары. «Кыргызстан маданияты», 1978-ж., 28-декабрь.
13. Метафора жана аны салыштыруу менен карым-катышы. 1979, октябрь.
14. Сөз маданияты. 1979-ж., 28-декабрь.
15. Калька. КСЭ, Т.3, 1978-ж., 104-б.
16. Кызматчы сөздөр. КСЭ, т.3, 1978, 53-б.
17. Мүчө (аффикс). КСЭ, т.4, 1979, 352-б.
18. Полисемия. КСЭ. Т5, 1980, 29-30-б.
19. Профессионализмдер. КСЭ, т.5, 1980, 79-б.
20. Салыштырма тарыхый метод. КСЭ, т.5, 1980, 230-б.
21. Сөз маданияты. КСЭ.т.5, 1980, 403-б.
22. Тактооч. КСЭ, т.5, 517-б.
23. Развитие стилей в современном киргизском языке. Могучий фактор национально-языкового развития. «Кыргызстан», Фрунзе, 1981, 160-191-беттер.
24. Тамгалар жөнүндөгү талаштарга карата. 1986, 16-июль.
25. Сөз маданиятынын маселелери. 1986-жыл, 4-октябрь.
26. Улуу байлыгыбызды урматтай билсек. «Кыргызстан маданияты», 1987, октябрь.
27. Байлыгыбызды урматтасак. «Советтик кыргызстан», 1988-ж., 23-февраль.

3. КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУНУН ИЛИМИЙ-МЕТОДИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ ТУУРАЛУУ МАКАЛАЛАР.

1. Кыргыз тилинин окутулушу жөнүндө. «Мугалимдер газетасы», 1964-жыл, 7-апрель.
2. Сөз маданиятын өнүктүрүү-тил, адабият мугалимдеринин башкы милдеттеринин бири. 1978-жыл, 30-январь.

3. Практиканттардын сабактарын анализдөө ыкмалары жөнүндө. 1978-жыл. Өздүк архив.
4. Мектептерде жана жогорку окуу жайларында сөз жасалышын окутуу. 1982-жыл, 29-сентябрь.
5. Кыргыз филология факультетиндеги студенттердин кыргыз тили жана кыргыз адабияты боюнча сабактардын сапатын жогорулатууда ачык сабактардын ролу. 1984-жыл, 19-декабрь.
6. Мезгилдин талабы жана мектептерде кыргыз тилинин окутулушу. «Мугалимдер газетасы», 1986-жыл, 12-сентябрь.
7. Жаңыга умтулуу – бүгүнкү күндүн талабы же кыргыз тилинин программасынын долбооруна коюлган дооматтар жөнүндө. «Мугалимдер газетасы», 1988-жыл, 8-июнь.
8. Эске алынышы эң зарыл эки маселе. 1988-жыл, 7-сентябрь.

4. С.А.Давлетов жазган илимий пикирлер

1. Улуу адам, ушул заман жарчысы.
Токтогулдун туулган күнүнүн 100 жылдыгына карата. “Ленинчил жаш”, 1964, 21-июнь.
2. Мөмөсү асыл бай дарак.
Кыргыз ССР илимдер академиясынын мүчө корреспонденти, филология илимдеринин доктору, профессор К.К.Сартбаев 75 жашта. Советтик Кыргызстан, 1986, 31-май.
3. Проф. К.К.Сартбаевдин “Тил илиминин материалдарынан (Университет менен пединституттардын филология факультеттеринин студенттери, аспиранттары жана эне тили мугалимдери үчүн окуу куралы)” деген кол жазмасы жөнүндө кыскача пикир. 1975, 20-март.
4. С.Кудайбергенов, Д.Исаев, С.Үсөналиев жолдоштор тарабынан жазылган “Кыргыз тили I бөлүм. Морфология. Сегиз жылдык жана орто мектептердин 5-6-класстары үчүн” окуу китебине карата пикир. 1975, 30-сентябрь.
5. Бир илимий эмгек жөнүндө. 1983, 3-ноябрь.
6. А.Иманов жана А.Сапарбаев тарабынан педагогикалык окуу жайлары үчүн окуу катары арналган “Кыргыз тилинин грамматикасы, синтаксис. II бөлүк” аттуу кол жазма жөнүндө пикир (кол жазма машинка менен басылган 372-бет) 1985, 31-июль.

5. С.А.Давлетов жөнүндө эскерүүлөр

1. С.Давлетовдун методикалык мурастары. Аскар Осмонкулов
2000-жыл, ноябрь.

2. Тилчи самак.

С.Давлетовдун 70 жылдыгына карата. Стамбек Усупов.
Журналист. “Ленинчил жаш”, 2000-жыл, июнь.

2. Сиз.

С.Давлетовдун 70 жылдыгына карата. Филология
илимдеринин доктору, проф. Бейшебай Усубалиев. Эркин-Тоо,
2000-жыл, 1-ноябрь.

3. Арноо.

Окумуштуу-тилчи жубайлар Самак Давлетов менен Жүзөкан
Осмонованын 70 жылдыгына. Филология илимдеринин доктору,
проф. Үсөнбек Асаналиев. “Ысык-Көл кабарлары”, 2000-жыл, 3-
ноябрь.

4. Эмгегинен баар тапкан адам.

Филология илимдеринин доктору, проф. А.Иманов. “Ысык-
Көл кабарлары”, 2001-жыл.

5. Чыгаан педагог.

Филология илимдеринин доктору, проф. А.Иманов.
Окумуштуу- тилчи жана педагог Самак Давлетов менен Жүзөкан
Осмонованын 70 жылдыгына карата арналган республикалык
илимий-практикалык конференциянын материалдары. Каракол,
2002.

7. Аны менен өткөн күндүн баары кымбат.

Маектешкен: Ж.Барктабасова - атайын кабарчы. “Ысык-Көл
кабарлары”, 2000-жыл, 22-сентябрь.

Филология илимдеринин доктору, профессордун милдетин аткаруучу ЖУСАКАН ОСМООНАНЫН илимий-педагогикалык ишмердиги.

Осмонова Жусакан 1930-жылы 22-июлда азыркы Ак-суу районуна караштуу Шапак айлында туулган. Улуту - кыргыз

1945 – жылы Ак-Булуң айылындагы орто мектепти бүтүргөндөн кийин азыркы Каракол шаарындагы эки жылдык мамлекеттик мугалимдер институтуна тапшырат да, аталган окуу жайынын физика – жана математика факультетин 1947 – жылы ийгиликтүү аяктайт. Эмгек жолун Жети-Өгүз районундагы Ак-Дөбө жети жылдык мектебинде мугалим болуп иштөө менен баштаган. Ж.Осмонова 1954-жылы кыргыз мамлекеттик университетинин: филология факультетине кирип, аны 1959 – жылы бүтүргөндөн кийин Кыргыз илимдер академиясынын Тил жана адабият институтуна ага лаборант болуп кабыл алынат. Бул илимий – изилдөө мекемесинде 1960-жылдан 1965-жылга чейин кенже илимий кызматкер, 1965-1968-жылдары аспирант, 1968-жылдан кенже илимий кызматкер, ага илимий кызматкер, бөлүм башчы болуп эмгектенген.

1995-жылы К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетине которулуп, кыргыз тил илими кафедрасында ага окутуучу, 1997-2001-жылдары аталган кафедранын башчысы, доцент, 2005-жылдан бери профессордун милдетин аткаруучу кызматында эмгектенген.

1970-жылы академик Б.Орузбаеванын илимий жетекчилиги менен «Кыргыз тилиндеги идиомалар» деген темада кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргогон.

Осмонова Жусакан Осмоновна республикабыздын илимий коомчулугуна лексикология, айрыкча, лексикография жана фразеология боюнча белгилүү окумуштуу, бир канча сөздүктөрдүн, окуу китептеринин автору катары белгилүү.

Ж.Осмонованын көп жылдык эмгеги жогору бааланып, 1977-жылы ага «Социалисттик мелдештин жеңүүчүсү» төш белгиси, 1982-жылы Кыргыз ССРнин Эл чарбасынын жетишкендиктеринин көргөзмө комитетинин 2 даражадагы диплому менен сыйланган. 1999-жылы Кыргыз республикасынын билим, илим жана маданият министрлигинин Ардак грамотасы менен сыйланган. 2002-жылы Элге билим берүүнүн отличниги төш белгисинин ээси болгон. 2008-жылы Ысык-Көл областтык администрациясынын Ардак грамотасы, 2009-жылы Кыргыз Республикасынын Ардак грамотасы менен сыйланган.

Бүгүнкү күндө ф.и.д., проф. Ж.Осмонова К.Тыныстанов атындагы ЫМУнун кыргыз тил илими кафедрасында үзүрлүү эмгектенүүдө.

Ж.Осмонованын жарык көргөн 40 тан ашуун илимий-теориялык макаласы, 2 монографиясы, 1 методикалык окуу куралы, 7 сөздүгү (авторлош) басмадан чыгарылган. Ж.Осмонованын жарык көргөн эмгектери илимий – теориялык жана практикалык жактан чоң мааниге ээ. Негизги эмгектер катары төмөнкүлөр эсептелет:

Монографиялар:

1. Кыргыз тилиндеги идиомалар. -Фрунзе, 1972.
2. Кыргыз тилинин фразеологиясы. –Бишкек, 2007.
3. Ат атоочту стилистикалык аспектиде окутуу (методикалык колдонмо). –Каракол, 1998.

Сөздүктөр:

1. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (бир томдук, авторлош). –Фрунзе, 1969-ж.
2. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү (авторлош жана башкы редактор). –Фрунзе, 1980-ж.
3. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, 1-том (авторлош). –Фрунзе, 1984-ж.
4. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү (авторлош). –Фрунзе, 1986-ж.
5. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү (авторлош, адис редактор). – Бишкек, 2001-ж.
6. Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү (авторлош). –Фрунзе, 1986-ж.
7. Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү (авторлош). –Фрунзе, 1988-ж.

Макалалар:

1. Некоторые вопросы фразеологизмов (на материале киргизского языка). //Тр. Самарканд. гос. унив-та им. А.Навои. – 1972. – Вып. 219. С.26-30.
2. Русский язык – один из основных источников образования фразеологических оборотов и устойчивых выражений. //Могучий фактор национально-языкового развития. – Фрунзе: изд-во Кыргызстан, 1981. –С.113-117.
3. Грамматический строй современного языка и сдвиги в системе словообразования. //Могучий фактор национально-языкового развития. – Фрунзе: изд-во Кыргызстан, 1981. – С.124-130. (соавтор Б. Орузбаева.)
4. К.К.Юдахиндин кыргызча-орусча сөздүгүндөгү фразеологизмдерди жайгаштыруу жана которуу принциптери. //Кыргыз тили кечээ, бүгүн жана эртең. – Бишкек: Илим, 2000. -32-39 –б.б.
5. Кыргыз тилин изилдөөнүн тарыхынан (К.Тыныстановдун морфологиясындагы фонетикалык маселелердин изилдениши). //Материалы науч.-практ. конференции, посвящ. 60-летию образов. ИГУ им. К.Тыныстановы, ч.1. – Каракол, 2001. - 133-141-б.б.
6. Профессор Кусеин Карасаев жана кыргыз тил илими. //Кыргыз тили жана адабияты. – Каракол, 2002, №3. -30-34-б.б.

7. Окумуштуу-педагог Самак Давлетовдун жарыяланган илимий-методикалык макалалары жөнүндө. // Кыргыз тил, адабият. – Каракол, 2005. №8, 174-179-б.б.
8. Офиуиалдуу-иштиктүү стилдин жана анда колдонулуучу терминдердин мүнөздүү өзгөчөлүктөрү (юридикалык 19 терминдер боюнча). Ф.и.к., доцент, белгилүү манас таануучу Акбар Сыдыковдун 70 жылдыгына арналган илимий-практикалык конференциянын эмгектери. // ОшМУ жарчысы. 2004-жыл, №2, 106-110-б.б.
9. Фразеологизмдердин бир бүтүндүк мааниси жана өтмө маани. // Кыргыз тили жана адабияты. – Каракол, 2005, №9. -18-24-б.б.
10. Фразеологизмдер жана эркин сөз айкашы. // Вестник Исыккульского университета. – Каракол, 2006, №7. – С.182-186-б.
11. Лексикография жана анын лингвистикалык илимдердин арасынан алган орду. // Кыргыз тили жана адабияты. – Каракол, 2007, №11. -6-13-б.б.
12. Омонимдердин мүнөздүү белгилери жана сөздүктөрдү түзүүдө алардын ролу. // Кыргыз тил илими боюнча изилдөөлөр. – Фрунзе: Илим, 1987. -78-88-б.б.
13. Фразеологизмдердин сөз түркүмүнө карата карым-катышы. // Вестник БГУ- БГУнун жарчысы. -2008, №2 (11). -87-89-б.б.
14. Сөз тизмеги жана сүйлөм тибиндеги фразеологизмдердин биринен экинчисине өтүү учурлары. // Кыргыз тили жана адабияты. – Каракол, 2007, №11. – 110-114-б.б.
15. Фразеологизмдердин синтаксистик мүнөздөмөсү. // Вестник ИГУ. – Каракол, 2008, №20. – 214-218-б.б.
16. Сүйлөм тибиндеги фразеологизмдер жана алардын түзүлүш үлгүлөрү. // Вестник ИГУ. – Каракол, 2008, №20. – 217-221-б.б.
17. Фразеологизмдердин көп маанилүүлүгү жана омонимдер. // Известия НАН КР, - Бишкек, 2008, №2. С. – 109-113.
18. Фразеологиялык тизмек. // Известия НАН КР, - Бишкек, 2008, №3. С. - 108-113
19. Кыргыз тилиндеги этиштик фразеологизмдер. // Вестник БГУ – БГУнун жарчысы. – 2008. -№3 (12). -72-74-б.б.
20. Фразеологиялык калька. // Вестник БГУ – БГУнун жарчысы. – 2008. - №3 (12). -74-76-б.б.
21. Сын атоочтук жана тактоочтук фразеологизмдер. // Вестник БГУ – БГУнун жарчысы. – 2008, №2 (11). -97-99-б.б.
22. Кыргыз тилин изилдөөнүн тарыхынан. // Кыргыз тили жана адабияты. – Каракол, 2007, №11. -89-95-б.б.

Жусаканга

Макалды тишин чагасыз,
Маанисин сөздүн табасыз.
Окуткан студенттердин
Баарына түгөл жагасыз.

Билимде доктор болдуңуз,
Бийикке барып кондуңуз.
Иштеген үчүн талыкпай,
Илимде болду ордуңуз.

Ийнелеп кудук каздыңыз,
Илмийип өңдөн аздыңыз.
Идиома жагына
Ирилеп жолду салдыңыз.

Эң сергек жансыз азыр да,
Эликтей баскан адырда.
Жүз жашка барар багыттан,
Жаңылба, жеңе, жаңылба.

Үсөнбек Асаналиев

СЕКСЕН ЖАШ ЖЕТЕЛЕШЕ КЕЛСЕ КАНА...

С.Давлетов 1930-жылы Ысык-Көл областындагы Жети-Өгүз Ак-Дөбө айлында туулган. 1956-жылы «Азыркы кыргыз тилиндеги тактоочтор» деген темада диссертация жактап, филология илимдеринин кандидаты илимий даражасына ээ болгон. Ошондон тартып 30 жылдан ашуун өмүрүн, өзүнүн күлгүн курагын кыргыз тил илимин өнүктүрүүгө, Кыргыз Мамлекеттик Университетинде филолог кадрларды даярдоого, жаштарды тарбиялоого арнаган.

С.Давлетов тилчи-окумуштуу гана эмес, адабият жаатында ыр жазууга да киришип, анын ар кыл темадагы бир катар ырлары «Мугалимдер газетасына». «Ленинчил жаш», «Кыргыз маданияты» гезиттерине, «Жаш ленинчи», «Ала-Тоо» журналдарына жарыяланган. Дагы бир катары кыргыз радиосу аркылуу берилген. Бир кыйла көлөмдүү «Күүлөр тарых – күү турмуш» аттуу поэмасы «Ала-Тоо» журналынын эки санына басылып, ошондой эле комуз күүлөрүнүн коштоосунда радиого жазылып, алтын фондуга алынган.

Жүзөкан Осмонова 1930-жылы туулган. 1959-95-жылдары Кыргыз Улуттук Академиясында улуу илимий кызматкер, бөлүм башчы болуп иштеген. 1970-жылы «Кыргыз тилиндеги идиомалар» деген темада кандидаттык диссертациясын жактаган. 1995-жылдан бери азыркы күнгө чейин БМУнун кыргыз тил илими кафедрасында профессордун милдетин аткарып кызмат өтөөдө.

АР БИР ҮЙГӨ МЕН ЭҢСЕГЕН АК ТИЛЕК

I

Ээ, замандаш, курбу-курдаш,
Кимде болбойт ак тилек.
Мен да келем араңарда,
Баарыбызга
Жакшылыкты бүт тилеп.
Мына ошол тилегимди
Ак пейилден сунайын.
Жагып калса, мындагы ой –
Куттуу үйүңө коюп кой.
Саа кошулуп ар күнүңө
Тилек кылып турайын.

II

Асман мелжип, аска менен
Ат салышкан аппак там
Ар дайым куттуу болуп
Таалай менен атсын таң!
Өмүр, эмгек, зор ынтымак,
Ушул үйдө курсун шаң!
Калканар тоодой калдайган,
Калың элди колго алган,
Эм болгудай баарына
Даанышмандык сөз салган,
Ай, Күн болгон элиме
Ак уулдар чыксын бул үйдөн!
«Жүз жашың дагы кеппи!» деп,
Өмүргө өмүрдү узарткан,
Колунан көөр төгүлүп,

Кылымдын көзүн кызарткан,
Калк сыймыгы, өчпөс өмүр
Кыз балдар чыксын бул үйдөн!
Кылымдарды адамдарга
Илим кылып бере алган,
Кылымдарга болуучу ишти
Жүз жыл мурда биле алган,
Кең ааламга сыймык болгон
Кеменгер чыксын бул үйдөн!
Ак сакалын күмүш кылып,
Бак нурунда жайкаган,
Күндө ээрчитип небересин,
Андан кийин чөбөрөсүн,
Миң жалынган кайтадан,
Куттуу үйдүн туусу болгон
Чоң ата чыксын бул үйдөн!
Ак дилинен шам жагызып,
Ар сөзүнөн бал тамызып,
Берекесин төгүп турган,
Бак-таалайга жыргап тунган,
Айтып бүткүс нускасы бар
Чоң эне чыксын бул үйдөн!

С.А. Давлетов

**Окумуштуу-педагогдор
С.Давлетов жана Ж.Осмонова**

Библиографиялык маалымат

Редактор	Койлубаева А.К.
Тизген жана топтогон	Давлетов М.А.
Тех. редактор:	Жакыпова Ч.А.
Компьютерге терген	Курманалиева Ж.

К.Тыныстанов атындагы ҮМУнун
полиграфиялык комплексинде басылды.
Заказ 343. Нускасы 100 даана.
Тел.: 52696.